

OD RJEČNIKA PREMA TEKSTU
(U *SABRANIM DJELIMA MARKA MARULIĆA*)

Dragica Malić

UDK: 821.163.42.09-9 Marulić, M.
003.344:81'354 »14/15«
Izvorni znanstveni rad

Dragica Malić
Hanamanova 20
Z a g r e b
dragica.malic@zg.t-com.hr
dmalic@ihjj.hr

1. UVOD

Sabrana djela Marka Marulića u izdanju Splitskoga književnoga kruga izuzetno su značajan izdavački projekt, i kao međunarodna i kao hrvatska kulturna i znanstvena pojava. Ali za našu domaću kulturnu javnost posebno su značajna Marulićeva hrvatska djela, pa će do njihova ponovnog izdavanja prije ili poslije sigurno doći. A kako u svakom poslu ima pogrešaka, ima ih i u ovom. Na te pogreške treba upozoriti i poraditi na tome da ta ponovljena izdanja tekstovno budu što bolja, da se maksimalno približe Marulićevu prvotnom, originalnom iskazu. U Marulićevo doba niti je hrvatska latinička grafija bila usustavljena, niti je autorski tekst bio »nedodirljiv« u onom smislu kako smo danas navikli na to gledati, pa ga je prepisivač mogao »dotjerivati« po svom nahođenju. Osobito se to odnosi na primjenu određenih grafijskih rješenja i pravopisnih načela. Međutim, usporedba dvaju rukopisa istoga teksta, a ja sam se prošle godine bila pozabavila usporedbom dvaju poznatih rukopisa Marulićeva *Naslidovan'ja*, pokazuje da prepisivačkih intervencija ima (i to nemali broj) na svim jezičnim razinama. Tekstološka cjelina nije upitna – to je za većinu Marulićevih djela (odnosno onih što mu se pripisuju) odavno učinjeno. U pitanju su pojedinosti, a one su često bitne za određivanje suptilnosti Marulićeva iskaza, odnosno one mogu ukazati na prepisivačka odstupanja od Marulićeva prvotnog teksta. A upravo je njih teško jednoznačno razriješiti. Uzrok tome je nejednoznačna hrvatska latinička grafija, u kojoj se prepleću razni grafijski sustavi kao posljedica supostojanja različitih grafijskih

pisarskih škola. U starijoj hrvatskoj književnosti (i pismenosti općenito) gotovo da i nema tekstova za koje se može utvrditi potpuna pripadnost jednoj određenoj pisarskoj školi. Do preklapanja dolazi kad se pripadnik jedne pisarske škole prihvati prepisivanja teksta pripadnoga drugoj pisarskoj školi. On nastoji slijediti grafiju (i pravopis) predloška što ga prepisuje, ali u trenucima smanjene pozornosti napiše riječi (ili niz riječi) onako kako je naučio u svojoj pisarskoj školi ili kako je pisao u dotadašnjoj pretežitoj svojoj pisarskoj praksi. To vrijedi i za rukopise Marulićevih tekstova. Marulić je najvjerojatnije pisao jednim svojim ustaljenim grafijsko-ortografskim sustavom, ali Marulićevih hrvatskih autografa (zasad!) nema, a svaki je prepisivač imao svoje grafijsko-ortografske »navike«¹, koje su se neminovno probijale u njegovu prepisivačkom poslu. Od nekoliko preslika rukopisa Marulićevih djela što sam ih dosad imala u rukama svaki je od njih pisan drugim grafijskim sustavom, u svakom se upotrebljavaju različiti interpunkcijski znakovi, svaki prepisivač ima svoj »pravopisni stav« u zapisivanju suglasničkih promjena na morfemskim i leksemskim granicama.

U izdanju kao što su *Sabrana djela Marka Marulića*, koje ide za tim da pruži što ispravnije čitanje Marulićevih tekstova i koje je u svojoj osnovi kritičko, tj. opremljeno mnogobrojnim bilješkama u kojima se donose podaci o grafiji temeljnoga rukopisa koji je poslužio kao predložak izdanju, pa usporedbe s ostalima (ako ih ima) i s dosadašnjim izdanjima, te rječnicima uz svaku pojedinu knjigu iz navedene edicije, već se iz toga kritičkog aparata mogu – na temelju današnjih spoznaja o odlikama starohrvatske latinice – uočiti pogreške što su se uvukle u pojedina čitanja (interpretacije) Marulićevih tekstova. Čitajući rječnike u *Sabranim djelima Marka Marulića* uočila sam na temelju svojega poznavanja starohrvatske latinice podosta takvih pogrešaka. Naime, tu starohrvatsku latinicu obilježavaju dvije temeljne odlike. Jedna je njezina grafijska neizdiferenciranost – malo je u njoj fonema koji se uvijek obilježavaju samo jednim grafemom (bilo jednoslovčanim, bilo višeslovčanim), a isto je tako malo grafema kojima se obilježava samo jedan fonem. Primjerice, gotovo da i nema staroga latiničkog teksta, rukopisnoga ili tiskanoga, u kojem se članovi suglasničkoga niza *s – z – š – ž*, bez obzira na veću ili manju grafijsku izdiferenciranost među njima, ne mogu pisati istim grafemom (najčešće je to onda *f/s*). Druga je bitna odlika te starohrvatske latinice bila da su se posuđenice iz latinskoga i talijanskoga jezika i one preko tih jezika primljene pisale originalnom grafijom (odnosno onom koju su pojedini pisari na temelju svojega znanja držali originalnom), bez obzira na stupanj udomaćenosti pojedine riječi. A upravo taj stupanj udomaćenosti (glasovne, tvorbene, morfološke) pokazuje da riječi napisane npr. *deuotia, deuotium, angel, angelschi, uangelie, uangelschi...* treba i čitati (pa onda u transkripcijama i pisati!) »odomaćeno«, tj. *devocija, devocijun, an'jel, an'jelski, van'jel'je, van'jelski...*, tim prije što se

¹ Vidi: Milan M o g u š, »O hrvatskim prijevodima *De imitatione Christi*, osobito o Marulićevu«, *Sabrana djela Marka Marulića*, knjiga deveta, Književni krug Split, Split 1989., str. 9–37, o tome u bilj. 51.

najčešće u istim tekstovima javljaju i nesumnjivi grafemi za domaće čitanje (npr. *c/ç* za suglasnik *c* ili *i/y* za jotu). Isto vrijedi za mnoga često upotrebljavana i posve udomaćena vlastita imena stranoga podrijetla, osobito biblijska, ali i druga.

Pogreške na koje nam ukazuju rječnici u SDMM u najmanju su ruku dvovrsne. Jedno su problemi u vezi s razrješavanjem grafije pojedinoga teksta (rukopisnoga ili tiskanoga²), a drugo oni vezani uz očite pisarske (zapravo prepisivačke ili tiskarske) pogreške u predlošcima za izdanja u SDMM što ih priređivači tekstova nisu zamijetili. Treba napomenuti da je za utvrđivanje mnogih činjenica, grafijskih i jezičnih, za *Juditu* važno pomagalo Mogušev *Rječnik Marulićeve Judite* iz 2001.³, koji donosi primjere i brojeve stihova, pa je moguća provjera i u originalu i u transkripciji u SDMM, ali za ostale tekstove takvih pomagala nema jer rječnici njima pridodani donose samo čestotne podatke i potvrđene morfološke oblike riječi.

2. RAZRJEŠAVANJE GRAFIJE

Što se tiče prve skupine problema na koje nam ukazuju rječnici u SDMM, onih u vezi s razrješavanjem grafije pojedinoga teksta, ukazat ćemo na one grafijske značajke, odnosno na one grafemsko-fonemske odnose što izazivaju najviše problema, nedoumica i nejednoznačnosti u transkripcijskim postupcima. Pritom posebnu pozornost valja usmjeriti na preklapanje spomenute tradicije pisanja posuđenica i grafemske višeznačnosti starohrvatske latinice te razmotriti kako se ono odrazilo u transkripcijama, pa sljedstveno tome i u rječnicima u SDMM. Primjera radi usporedit ćemo u određenim problematičnim grafijskim skupinama neke iste ili istovrsne primjere iz spomenutih rječnika, koji pokazuju kako su se pojedini priređivači Marulićevih tekstova snašli u toj našoj starolatiničkoj grafiji.

Jezična je činjenica da se u riječima grčko-latinskoga podrijetla palatalni *g* (tj. *g* ispred prednjojezičnih samoglasnika) u čakavštini preuzima kao *j* (što je identično čakavskom refleksu praslavenskoga palatalnoga **d'*), ali se po već spomenutoj tradiciji pisanja posuđenica originalnom grafijom (tj. grafijom jezika izvornika/davatelja) najčešće pišu slovom *g*, koje je pak u staroj hrvatskoj latinici jedan od češćih grafema za obilježavanje fonema *j*. Na taj je način sačuvana i originalna grafija i predočen čakavski izgovor riječi. Budući da cilj transkripcije nije predočavanje grafije, nego izgovora, tj. jezika, jasno je da takve riječi treba transkribirati s *j*. Ali svi priređivači tekstova ne misle tako. Od riječi iz te skupine u *Juditi* dolazi: *an'jelski* (graf. *angelschi*); u *Pisnima razlikim*: *an'jel*, *an'jelski*, *evan'jel'je*; u *Naslidovan'ju*: *an'jel/an'jeo*, *an'jelski/an'jeoski*, *evan'jel'je*,

² Tiskani se, naravski, odnosi samo na *Juditu*.

³ Milan M o g u š, *Rječnik Marulićeve Judite*, Biblioteka *Rječnici hrvatskoga jezika*, knj. 1, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb 2001.

van'jelista, ali u *Dijaloškim i dramskim tekstovima: angel, angelski i an'jel, an'jelski*, što pokazuje da je u izvorima postojala dvojna grafija: *g* i neki od ostalih grafema za obilježavanje *j* (najvjerojatnije *i* ili *y*), pa priređivač ove knjige *g* prenosi kao *g*, a onaj drugi grafem kao *j*. Navedena transkripcijska dvojnost navodi čitatelja na pomisao da se dana posuđenica i izgovarala dvojako: kao *angel* i kao *an'jel*, a to ne odgovara jezičnoj stvarnosti. Interpretativna dvojnost *j – g* u navedenoj skupini posuđenica postoji, dakle, samo u posljednjoj knjizi Marulićevih hrvatskih djela u SDMM, što pokazuje da tu dvojnost ne treba pripisivati Maruliću, nego priređivaču. Sam je Marulić (kao i njegovi prepisivači) mogao pisati i *angel* i *aniel/ anyel* ali je sigurno da je govorio samo *an'jel*. Za ovu su problematiku nerelevantni primjeri: *Egipt* (9x), *egiptski* (5x) iz *Judite* i *egiptski* iz *Pisni* jer je Marulić riječ vjerojatno preuzeo izravno iz lat. *Ægyptus* (što potvrđuje i grafija u *Juditi: Egypt, egypt-*), a ne kao mnogi čakavski i štokavski (uglavnom dubrovački) pisci iz talijanskoga, iz čega proistječu likovi *Ejipt/Edipt*.

Dalje, poznato je da se grafem *h* u inicijalnoj (i intervokalnoj) poziciji često upotrebljavao u nultoj glasovnoj vrijednosti, tj. da je takva njegova upotreba samo stvar grafijske manire pod utjecajem latinske grafije. Ta se manira – po mojim saznanjima – proteže do 18. stoljeće.⁴ Među riječima s inicijalnim *h* u nultoj glasovnoj vrijednosti dvije su skupine: domaće riječi i strana vlastita imena. Od domaćih riječi toj grafijskoj maniri pridodavanja inicijalnoga *h* najčešće podliježu pridjev *umiljen* i njegove izvedenice zbog djelomična značenjskog podudaranja s lat. pridjevom *humilis*, ali i druge riječi. I premda za suvremene transkriptore te druge riječi nisu upitne, većina je njih *humiljen* i izvedenice sklona transkribirati (što znači i čitati) s inicijalnim *h*. Tako iz bilježaka uz Marulićevo *Naslidovan'je* doznajemo da se s inicijalnim *h* osim pridjeva *umiljen* i njegovih izvedenica pišu, među ostalim, *histine, hiftini, honaj, honim, himiti, hima, humorenia, huminiê, humiti* itd. (ukupno više od 20 takvih primjera uz 1 primjer za upotrebu intervokalnoga *h* u nultoj glasovnoj vrijednosti u zajedno napisanom prijedloznom izrazu *uhiftini*), što je transkribirano kao *istine, istini, onaj, onim, imiti, ima, umoren'ja, umin'jem, umiti, u istini...* Stoga nema razloga da i *humiglien, humiglienie, humiglienstvo* ne čitamo/transkribiramo: *umiljen, umiljen'je, umiljenstvo* (bez obzira na značenjsku bliskost s lat. *humilis*). Međutim, u rječniku uz *Naslidovan'je* navodi se: *humiljen* (34x) pored *umiljen* (4x), *humiljeno* (16x) – *umiljeno* (2x), *humiljenstvo* (19x) – *umiljenstvo* (5x). U rječniku uz *Juditu* dolazi *humiljen* (2x), *humiljen'je* (2x), *humiljeno* (1x), *humiljenstvo* (1x) uz samo jednu potvrdu za *umiljen*⁵; u *Dijaloškim i dramskim tekstovima* dolazi: *humiljeno* (2x),

⁴ Vidi o tome: Dragica M a l i ć, »Novija zapažanja o srednjovjekovnoj hrvatskoj latinici«, *Filologija*, 34 (2000.), str. 97–128, to na str. 104.

⁵ Grafija originala (stih 998) pokazuje da u tom primjeru *u* nije u inicijalnom položaju jer je pridjev napisan zajedno s prijedlogom: *Sumiglenom*, ali on je siguran pokazatelj da za Marulića ta riječ nije glasila *humiljen*.

humiljenstvo (1x), a bez *h* *umiljen* (1x), *umiljeno* (1x), *umiliti se* (1x). Jedino u *Pisnima* ta skupina riječi uopće ne dolazi s inicijalnim *h*, pa ima: *umiliti (se)* (2x), *umiljen* (8x), *umiljeno* (2x), *umiljenstvo* (4x). Teško je vjerovati da u predlošcima za izdanje *Pisni* također nije bilo dvojnosti u pisanju. Prije će biti da je priređivaču te knjige bilo jasno da se radi samo o pisarskoj maniri. O tome npr. govori već Maretić pišući 1916. svoje *Crtice o Akademijinu rječniku*⁶ (dalje: AR): »... ima nekoliko riječi koje stari pisci pišu protiv pravila sa *h*; takove su na pr., *rđa*, *naudit*, *umiljen* (t. j. ponizan). Nije svaki ispisivač [građe za AR – op. D. M.] znao, da tu nema slovu *h* mjesta, pa ako je gdje našao *hrđa*, *nahuditi*, *humiljen* (ovo prema lat. *humilis*), on je tako i zapisao, a drugi vještiji ispisivači pisali su bez *h*.«⁷ Razmatrajući razlike među dvama poznatim rukopisima *Naslidovan'ju* uočila sam da se likovi pridjeva *umiljen* i njegovih izvedenica s inicijalnim *h* i bez njega nalaze u oba rukopisa, ali ne na istim mjestima, pa tu odliku ne možemo pripisati Maruliću ni na grafijskoj ni na jezičnoj razini, premda je sasvim vjerojatno da se navedenom grafijskom manirom i on služio.

Razmotrit ćemo kako se navedena grafijska crta odrazila u vlastitim imenima zastupljenima u Marulićevim djelima. Tako u rječniku uz *Juditu* s inicijalnim *h* dolazi: *Hjerik* (1x), *Hjeriko* (1x), *hjerički* (1x), ali *Jerosolim* (13x), *Jerusolim* (3x), *jerosolinski* (4x) samo bez *h* (grafija: *Ierosolim-*), dok *Holoferne* (2x) dolazi uz *Oloferne* (62x). U *Pisnima* dolazi *Hjeremija* (1x), *Hjerozolim* (3x) i *Hjeruzolim* (1x) uz *Jerozolim* (2x)⁸, dakle drukčije nego za *umiljen* i izv. U *Naslidovan'ju* potvrđeno je samo jednom *Jerozolima*, a u *Dijaloškim i dramskim tekstovima* ta imena nisu potvrđena.

Netom navedena skupina primjera upućuje na još jedan – vrlo čest – transkripcijski problem. Radi se o čitanju suglasnika *s – z* (i *š – ž*) u posuđenim imenima, a onda i u ostalim posuđenicama i domaćim riječima. Navedeni primjeri pokazuju da je priređivač *Pisni*, premda slijedi grafiju s inicijalnim *h*, bio uvjeren da toponim (*H*)*jerozolim*/(*H*)*jeruzolim* treba čitati sa *z*, a ne *s*, dok priređivač *Judite*, premda u tom toponimu nema primjera za inicijalni *h*, čita prema latinskoj grafiji *s –* prema rječniku u SDMM: *Jerosolim*, *Jerusolim*⁹, *jerosolinski*, a u *Naslidovan'ju* i on ima: *Jerozolima*, tamo vjerojatno i napisano sa *z*. To *z* pokazuje da se

⁶ *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Na svijet izdaje Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, I–XXIII, Zagreb 1880.–1976., poznatiji kao *Akademijin rječnik*.

⁷ Tomislav M a r e t i ć, »Crtice o rječniku naše akademije«, *Ljetopis JAZU*, knj. 31 (1916.), str. 25–114; citirano prema: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, sv. 97 (1976.), str. 15–54, to na str. 20.

⁸ U naslovu: *Tužen'je grada Hjerozolima*, ali u prvom stihu: *Jerozolim sam ja...* (*Pisni razlike*, str. 144). Kod Jagića, u *Starim piscima hrvatskim*, knjiga prva, JAZU, Zagreb 1869., str. 241 (dalje se navodi: SPH 1), i u naslovu *Hjeruzolima* i u prvom stihu *Hjeruzolim*. – Za grafiju bez inicijalnoga *h* u ovom toponimu potvrda se može naći i u latinskim tekstovima. Baveći se *Žičima svetih otaca* i njihovim latinskim predlošcima objavljenima u: J.-P. M i - g n e, *Patrologiae cursus completus – Patrologia Latina*, LXXIII, Paris 1849., naišla sam u ranosrednjovjekovnim latinskim tekstovima na grafije *Hierosolyma* i *Jerosolyma*.

⁹ U *Rječniku Marulićeve Judite* iz 2001. umj. ovoga drugog lika natuknica je: *Jerusolima*, ali u navedenim primjerima samo *Jerosolima*.

radi o usvojenici, a ako kao usvojenice čitamo *Jerozolim(a)/Jeruzolim(a)*, nema razloga ni da umj. *Israel, israelski, Esau, Isak, Josue, Mesopotamija, Mojses...* (sve prema lat. grafiji) ne čitamo i *Izrael, izraelski, Ezav, Izak, Jozue*¹⁰, *Mezopotamija, Mojzes...* i slična uobičajena biblijska (i ne samo biblijska) vlastita imena. U *Juditi* su sva takva imena (i njihove izvedenice) transkribirana sa *s*: *Esdralom, Isak, ismaelski, isdraelski, Krisip, Lakesis, Medusa, Mesopotamija, mesopotamejski, Mojses, Persej, Persija, Susana*, te razne varijante imena *Nabukodonosor: Nabukdonosor*¹¹ (5x), *Nabukodonosor* (10x), a jednom i *Nabukodonozor* (ali tu je i grafija sa *z*: *Nabuchodonozora*). *Israil* je (zbog *i* umj. *e*) vjerojatno izravno preuzeto iz hrvatske crkvenoslavenske tradicije, pa bi u njemu *s* moglo biti opravdano (crkvenoslavensko naslanjanje na grčku tradiciju), premda je u *Pisnima: Izrail*. U nekim je imenima u *Juditi* upitno i čitanje *s*/*š*: *Absalon, Salem, Sikem, Simon*. U ostalim je Marulićevim hrvatskim djelima takvih imena manje. Tako u *Naslidovan'ju: izraelski* (5x), *Mojzes* (6x); u *Pisnima: Agnes* i *Agnezina, israelski* (1x) i *izraelski* (3x), *Izrail*, ali *Mojses, Perses*, te sa *ž*: *Eližej, Ižaija*, a nije sigurno čitanje *Ursula (Uršula?)*; u *Dijaloškim i dramskim tekstovima: Izak, Jozef, Mojzes*. Primjeri pokazuju kako priređivači tekstova nisu imali izgrađen (a pogotovo ne ujednačen) stav o transkripciji takvih imena, u kojima neizdiferencirana grafija pruža razne mogućnosti interpretacije (čitanja).

U navedenom nizu suglasnika *s – z – š – ž* problematične su i neke domaće riječi, npr. *ostar/oštar, karsmati/karzmati* i dr. Tako je u rječniku *Judite* potvrđeno *ostar, ostrina, ostriti* (sve po 1x); u *Naslidovan'ju – ostar* (2x) i *oštar* (4x), *oštrina* (1x), *karzman'je* (3x), *karzmati* (8x)¹²; u *Pisnima – ostar* (6x), *ostriti* (2x), *karsman'je* (1x), *karsmati* (2x); u *Dijaloškim i dramskim tekstovima – ostar* (5x). Jasno je da je i opet u pitanju priređivačko razrješavanje višeznačne grafije u navedenom suglasničkom nizu. U jeziku je (u danome vremenu i na danome prostoru) ili *ostar* ili *oštar*, ili *karsmati* ili *karzmati* – tu dvojnostima u piščevu jeziku nema mjesta, ako ih već i može biti u upotrebi knjiških i razgovornih (dijalekatskih) oblika, kao npr. *visina/višina, uzvisiti/uzvišiti, poniziti/ponižiti*. Tako u *Pisnima: visina* (1x) – *višina* (7x), *uzvisiti* (*uzviši, uzviš* pod natuknicama: *uzvisiti, uzvisiti se*), *uzvišivati* (što također nije sigurno čitanje – trebalo bi tek provjeriti da li se u izvorima za izdanje *Pisni* grafija za *s* i *š* dosljedno razlikuje). Pogrešna je interpretacija grafije npr. *stanovištvo* u *Naslidovanju* uz istovrsne pravilno transkribirane primjere: *nestanovništvo, proklestvo, gospostvo* i bez ispadanja prvoga

¹⁰ Ovo bi se ime prema grafiji u Marulićevim djelima moglo čitati i *Jošua* (suvr. *Jošua* i *Jozua*), ali *Jozue* je npr. potvrđeno u dubrovačkom prijevodu prvih dviju biblijskih knjiga što se datira u kraj 15. st. (knjižnica Franjevačkoga samostana Male braće u Dubrovniku, preslik u Institutu za hrvatski jezik i jezikoslovlje), pa to potvrđuje određenu starohrvatsku književnojezičnu tradiciju.

¹¹ Lik *Nabukdonosor* javlja se samo zbog potreba stiha.

¹² U grafiji zadarskoga rukopisa *Naslidovan'ja*, na kojem se zasniva najveći dio transkripcije u SDMM, suglasnici *s* i *š* se ne razlikuju (zajednički grafemi: *s/f, sc/sc*), dok se *s* i *z* razlikuju (sasvim su izuzetni primjeri za *z* u glasovnoj vrijednosti *s*) – na temelju vlastita autoričina uvida.

suglasnika *t*: *nestanovitstvo* i *stanovitstvo*. U zadarskom rukopisu *Naslidovan'ja*, ali ne samo u njemu, grafem *sc/ſc* (i *sç/ſç*), koji je u latiničkim rukopisima 14.–16. stoljeća najčešće grafem za *š*, vrlo se često upotrebljava za *s* (najeklatantniji je primjer zamjenica *se* uz povratne glagole, koja se vrlo često piše navedenim grafemom, ali ne samo ona; primjerice, nasumce odabrani primjeri: *noſcis* = *nosiš*, *noſce* = *nose*, *uznoſčiti* = *uznositi* i dr.). Isto je tako u *Pisnima* pogrešno transkribirano *barši* umj. *barži* i prema tome u rječniku izvedena natuknica *baršiti se* »brinuti se« pored pravilnoga *barži* s uputom na *brići* »svetkovati«, koji glagol ima oba navedena značenja.¹³ Osim navedenoga primjera *ostar/oštar* i u domaćim je i u posuđenim riječima u navedenom suglasničkom nizu problematično transkribiranje skupova *sk*, *sp*, *st*, odnosno *šk*, *šp*, *št*. Primjerice, ako se u *Juditi* čita: *škoda*, *škripati*, *škropiti*, *štapati*, pitamo se zašto je *desperan*, *kastil*, *nastrikati*, *skolj*, *stacun*, *stala* (sve napisano istim grafemom *ſ* i sve moguće i u AR-u potvrđeno i sa *s* i sa *š*)¹⁴, s time da je u *Pisnima* – *štala* (vjerojatno jednako napisana). U *Pisnima* su još takvi skupovi u domaćim riječima: *naškropiti*, *ošškropiti*, te od posuđenica: *fruštati*, *fruštan'je*, *kaštigati*, *kaštigan'je*, *škare*, *škina*, *škoda*, *škola*, *škripan'je*, *štentati*, a sa *s*: *desperati*, *kastel*, *sustentati se*, *trispida*, *Spanja*; u *Naslidovan'ju*: *škoda*, *škodan*, *škodno*, ali: *skrinja*¹⁵; u *Dijaloškim i dramskim tekstovima*: (*is*)*fruštati*, *fruštan'je*, *poškropiti*, *poškuriti*, *škapulati*, *škoda*, *škur*, ali *responsio*¹⁶.

Česte su razlike u interpretaciji (pa s time u vezi i pogreške) zajedničkih grafema za *v* i *u*. Prvenstveno se to odnosi na kontinuanke nekadašnjih prijedloga i prefiksa *v̄*/*v̄*-, *v̄z̄*/*v̄z̄*-. U srednjodalmatinskoj su čakavštini (Split i okolica) te kontinuanke već od kraja 12. i početka 13. stoljeća *u/u*-, *uz/uz*-.¹⁷ Nešto je kasnije, ali do Marulićeva vremena već sigurno provedena metateza *vs*- > *sv*- u kosim oblicima i izvedenicama zamjenice *vas* (< *v̄s̄*). Prema tome, ako Marulić i upotrebljava starije likove, onda je to prvenstveno zbog stihotvornih (tj. postizanja potrebnoga broja slogova u stihu – *u* čini slog, a *v* ne) ili zbog stilskih razloga. Razmotrit ćemo primjere te vrste u rječnicima u SDMM. Prave ćemo razloge primjene jednih ili drugih likova i opet moći provjeriti samo za *Juditu* prema Mogueševu rječniku iz 2001. Tako rječnik uz *Juditu* u SDMM navodi 324 potvrde za prijedlog *u* (bez razdvajanja primarnoga *u* uz *G* i onoga od *v̄* uz *A* i *L*) uz samo jednu potvrdu za *va*, *uražen'je* se upućuje na *vražen'je*, gdje je samo jedna potvrda

¹³ Vidi: AR I s. v. *brijeći*, *bržem* »*custodire*, *observare*, *curare*, *celebrare*, čuvati, paziti, hajati, držati, svetkovati« s potvrdama od 13. do kraja 17. st.

¹⁴ *Testament* je vjerojatno izravno preuzeto iz latinskoga.

¹⁵ *Maistra* i *skula* su dalmatoromanski leksički ostaci – vidi: Petar S k o k, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–IV, JAZU, Zagreb, 1971.–1974. (dalje: ER); knj. II. s. v. *mađistor* (III), knj. III. s. v. *skula*².

¹⁶ Vjer. izravno iz lat. *responsio*. – Rječnik navodi značenje »odgovor«, ali se ne razabire radi li se o općem značenju ili o liturgijskom terminu.

¹⁷ Vidi o tome: Dragica M a l i ć, *Povaljska listina kao jezični spomenik*, Znanstvena biblioteka Hrvatskog filološkog društva, 17, Zagreb 1988., str. 98.

(u rječniku iz 2001. potvrda se donosi uz natuknicu *uražen'je*, a da je u pitanju taj lik, potvrđuje broj slogova u stihu 1951: *prostiti nepokoj uražen'ja mnozim*), četiri su potvrde za prilog *vred* i jedna za *vreda*, po dvije potvrde za *uzeti* i *vzeti* uz šest za *vazeti* i jednu za *vazimati*, jedna za prilog *vavik* (nijedna za *uvik*), te jedna za prilog *vseje*.¹⁸ Uz pomoć navedenoga rječnika iz 2001. razmotrit ćemo te potvrde s grafijskog i stihotvornog aspekta. Jedina je potvrda za prijedlog *va* u stihu 114: *U svem mojem dvori sluge najverniji / i va svakom zbori u svem razumniji*. Ovdje prijedlog *va* nije upotrijebljen radi broja slogova, već iz stilskih razloga – da se u istom stihu ne bi dvaput zaredom upotrijebio prijedlog *u*. Prijedlog *va* – kao stilski obilježeni – Marulić je mogao preuzeti iz crkvenoslavenske tradicije, a upotrijebio ga je u važnijem dijelu iskaza *va svakom zbori* prema manje važnom *u svem*. Isto se može (ali i ne mora) pretpostaviti i za prefiks *va-* u glagola *vazeti* pored *uzeti/vzeti*, osobito za glagolski prilog *vazam*¹⁹, npr. u stihu 1089: *kontuš s urehom svom vazam na se stavi*, te u stihovima 474–475 u rimi sa *ženam: Nemilostiv on toko jest da grad vazam / svih ključki nizoko, ne prašća ni ženam*. Vjerojatno su stilski razlozi (izbjegavanje ponavljanja *u/u-*, veća ekspresivnost lika *va-*) potakli i upotrebu glagola s prefiksom *va-*, npr. stihovi 320–321: *Tudje u jedan bot vaze ga, / potuče svih u njem...*, ili stih 783: *Vazeše orudje i stine u skuti*. Ekspresivniji lik, onaj »stari« (crkvenoslavenski?) Marulić pridaje glagolu, a prijedlog kao manje važan je »noviji« – *u*. Da Maruliću crkvenoslavenska tradicija nije bila strana, pokazuje spomenuti prilog *vseje* (graf. je neupitna: *fŕeie*) sa starijim likom osnove (bez provedene metateze jedini u *Juditi*²⁰) i s crkvenoslavenskim nesažetim morfološkim oblikom na *-eje*, što ga je očito uzeo kao gotovi leksem (neovjeren bi bio lik *sveje* s novijim glasovnim sastavom osnove i crkvenoslavenskim morfološkim nastavkom). Upotrijebljen je u Marulićevoj bilješci uz stih 302 (gdje svakako nije u pitanju stihotvorni razlog, ali stilski očito jest, vezan uz sadržaj iskaza: naglašava se da je *sve zajedno, u svemu* bilo deset nevolja): *I toj bi osmi bič, jer parvo toga dao jim biše Bog inih nevolj, kih bi u vseje deset*. Dva aorista glagola *vzeti* upotrijebljena su zbog broja slogova u stihu – stih 1130: *Al ona, kuno žet ljubavju vze Sikem*; stih 1451: *Smartju jih pokopa, vze njemu popovstvo* (graf. oba puta: *fze*). Kad broj slogova u stihu ne traži stariji jednosložni aoristni lik, upotrebljava se noviji. Tako u stihu 396: *Uze blaga dosti, u talik zauja* (graf. *Vze*), ili u infinitivu u bilješci uz stih 1881: *...on ubi Polidora za uzeti sebi blago* (graf. *uzeti*). Za prilog *vred* u rječniku u SDMM navode se četiri potvrde. Rječnik iz 2001. navodi samo tri primjera i u sva je tri lik *vred* opravdan brojem slogova u stihu (stihovi 298, 1816, 1934 – graf. je u sva tri primjera dvoznačna: *ured*). Jedina potvrda za *vreda* iz rječnika u SDMM zamijenjena je u rječniku iz 2001. s *ureda* uz primjer iz stiha 263: *Motahu t' se ureda skakćući nogami*²¹ (tj. konji). Taj je

¹⁸ Prilozi *vazda* i *vazdi* nisu relevantni, jer se u njima nikad ne ostvaruje kontinuantna *u-*.

¹⁹ Noviji oblici *uzam* i *uzev* u Marulića nisu potvrđeni.

²⁰ Vidi dalje još samo jednu potvrdu za *vse* u *Pisnima*.

²¹ Tako je i u *J a g i ć a*, SPH 1, str. 14.

stih u SDMM transkribiran: *Motahu t' [se] vreda skakćući nogami*²². U prvom izdanju *Judite* stoji: *Motahut ureda / ſchachchiuchi nogamí*, pri čemu povratna zamjenica *se* uopće ne nedostaje. Naime, nisu *se motali* konji, nego su oni 'motali nogama skakćući'²³ s promijenjenim redom riječi zbog potreba stiha, dakle: *motahu t' ureda skakćući nogami* (a upravo je tako stih naveden u rječniku iz 2001. uz natuknicu *motati*), pri čemu je čitanje *ureda* opravdano brojem slogova u stihu. Nakon što sam ovaj problem već obradila naišla sam na gotovo jednako tumačenje navedenoga stiha i kod Bratislava Lučina.²⁴ U ostalim Marulićevim hrvatskim djelima u SDMM potvrde su za dosad razmotrene riječi kako slijedi. U *Naslidovan'ju* prijedlog *v/va* nije potvrđen. Prilog *uvike* dolazi 10x, ali zato *vred* 29x, premda u proznom tekstu za prefiks *v-* nema razloga. Glagoli *uzeti*, *uzimati* potvrđeni su po jednom, a *vazeti* 18x (uz izdvojen ptc. pas. kao pridjev *vazet* 1x), *vazimati* (1x), *vazetje* (3x), te *Vazam* (»Uskrs« – 1x). U kosim padežima zamjenice *vas* (Njd m. r. potvrđen 50x) nema potvrda za stare likove bez metateze. U *Pisnima* uz prijedlog *u* (533x – bez razdvajanja primarnoga *u* i onoga od *v̄*) dolazi *v* (5x), *va* (4x); prilog *uvik* (8x) i *vavik* (1x), ali samo *vred* (1x), *vreda* (4x); zatim, glagoli: *uzeti* (1x), *vazeti* (8x), *vazimati* (1x), te pridjev *vazmen* (1x). Uz 405 potvrda za kose padeže zamjenice *vas* s metatezom (jedna i za Njd m. r. *sav* – uz *vas* 35x) samo je jedna za *vse*. U *Dijaloškim i dramskim tekstovima* uz 186 potvrda za prijedlog *u* (bez razdvajanja primarnoga *u* i onoga od *v̄*) dolazi *v* (5x) i *va* (1x), prilog *uvik* (2x), a *ured(a)/vred(a)* nije potvrđen; glagol *uzeti* (1x), *vazeti* (5x). Kosi oblici zamjenice *vas* bez metateze nisu potvrđeni (onih s izvršenom metatezom ima 90, Njd m. r. *sav* nije potvrđen, a *vas* dolazi 2x). Iz predočenoga se može vidjeti da Marulić preferira glagol *vazeti* i njegove izvedenice u odnosu na *uzeti*, kao stilski ekspresivniji (bez obzira na to doživljava li ga kao knjiško, tj. crkvenoslavensko naslijeđe ili samo kao »stariji« lik). To pogotovo vrijedi za glagol *vapiti* u odnosu na *upiti*, premda u tom slučaju ne treba tražiti knjiško posredovanje jer je glagol *vapiti* običniji i u živim govorima (uz imenicu *vapaj*²⁵). Potvrde su: u *Juditi* – *vapiti* (7x), *upiti* (3x), u *Naslidovan'ju* samo *vapiti* (3x), u *Pisnima* – *vapiti* (20x), *upiti* (1x), u *Dijaloškim i dramskim tekstovima* samo *vapiti* (7x).²⁶ U vezi s razrješavanjem grafema za *u* i *v* u rječniku uz *Naslidovan'je* nailazimo na još jednu

²² Uz obrazloženje u bilj. što se odnosi na taj stih na str. 194.

²³ Za *motati čime* vidi Hektorovićeve primjer u AR VII s. v. *motati* pod *b. kretati, vijati. a) Kada se odveće noge potipaju i kipom, kud ne će, zanoseć motaju.*

²⁴ Bratislav L u č i n: »Tekstološki i leksikološki prinosi Marulićevoj *Juditi*«, *Colloquia Maruliana* XI, Književni krug Split – *Marulianum*, Split 2002., str. 207–233, to na str. 212.

²⁵ Lik *upaj* uopće nije potvrđen (vidi AR).

²⁶ Za *Pisni razlike i Dijaloške i dramske tekstove* uspostavljena je u rječnicima u SDMM uz *vapiti* i natuknica *vapijati*, prema starijoj prezentskoj osnovi *vapij-/vapj-*, koja je u Marulića jedina potvrđena, pa je broj potvrda tamo naveden ovdje pribrojen glagolu *vapiti*. Present od osnove *vapi-* (*vapim, vapiš ... vape* i ptc. prez *vapeći*) mlađi je i rijetko potvrđen u čakavskih pisaca, osobito prije 18.–19. stoljeća. U AR XX glag. imenica *vapijanje* i glagol *vapijati* potvrđeni su u štokavskih pisaca (bosanskih i slavonskih) 17. i 18. stoljeća, a od čakavskih samo u M. Pavlinovića iz 19. stoljeća.

transkripcijsku omašku – čitanje pridjeva *vruč* i priloga *vruće* kao *uvruč* (4x), *uvruće* (3x) pored *vruč* (13x), *vruće* (6x). Radi se o grafemu *uu* za *v*, na koji se i inače nailazi u starolatiničkim tekstovima (npr. u *Akademijinu dubrovačkom molitveniku* iz sredine 15. stoljeća), a koji se najvjerojatnije razvio transformacijom gotičkoga $w = v$ u $uu = v$.²⁷ Na istu sam grafiju naišla u pridjevu *vruće* (*uuruche*, Njd ž. r.) i u Marulićevim *Poslanicama Katarini Obirtića* (rukopis SNK, sign. R 3171). Upravo je taj pridjevski oblik i glasovno identičan prilog mogao biti povod za upotrebu grafema *uu* za *v*, jer dok bi se grafija *uruche* ili *vruče* mogla čitati i u *ruke*, grafem *uu* to onemogućuje (nikad nisam naišla na $uu = u$). Možda je pogrešna grafija (*uuvrch* umj. *uuvrch*) za *vruč* navedena u bilj. 162 uz *Naslidovan'je* navela priređivača na čitanje *uvruč* (tj. u navedenoj se pogrešnoj grafiji radi o premetanju slova $rv = ru$ u vr , što se može shvatiti i kao $uuv = uv$ uz pogrešno izostavljanje u/v za u). Ovamo se može pribrojiti već spomenuto ime *Ezav* iz *Judite* (u bilješci uz stih 1444), transkribirano kao *Esau* (graf. *Efau*), koje treba čitati s dočetnim *-v* jednako kao i *Vagav* (graf. *Vagau*) u stihu 1383 (i u ostalima u kojima se pojavljuje) i u bilješci uz taj stih.

Jedan od idućih problema na kojima se treba zaustaviti interpretacija je grafema za parove fonema *l/l̥* i *n/n̥*. U starohrvatskoj latinici od 14. stoljeća nadalje nije rijetka pojava preklapanje grafema za navedene foneme (pod glagoljičkim i ćiriljičkim grafijskim utjecajem).²⁸ Ima toga i u Marulićevim djelima, najviše u *Naslidovan'ju*, odnosno u njegovu zadarskom rukopisu, prema kojemu je priređena glavnina transkripcije u SDMM.²⁹ Stoga ćemo u ovom razmatranju dvojnih i dvojbanih primjera čitanja riječi sa suglasnicima *l/l̥* i *n/n̥* početi upravo od rječnika uz *Naslidovan'je* u SDMM, uspoređujući ih s rješenjima u rječnicima uz ostala Marulićeva hrvatska djela, a zatim ćemo upozoriti i na ostale dvojbene primjere. Pođimo redom:

U riječima što počinju fonemskim slijedom *gni-* (s primarnim *i* i $i < \hat{e}$) u čakavštini najčešće dolazi do palatalizacije početnoga suglasničkoga skupa ($gn + i > gñi$). Grafija nam uglavnom ne pruža pouzdan oslonac u interpretaciji te pojave: glagoljica i ćirilica nemaju zasebnih grafema za *l̥* i *n̥*; u latinici je najčestotniji grafem za *n̥* – *gn*, ali u većini se grafijskih »škola« nerado pišu udvojeni grafemi, pa se tako grafija *ggn* za fonemski slijed *gñ* najčešće pojednostavnjuje u *gn* (jednako kao npr. i *fcc/fçç* u *fc/fç* za *šč*, pri čemu je *fc* inače najčestotniji grafem za *š*, dakle rijetko ćemo naići npr. na *rafcciniti*, mnogo češće na *rafçiniti* za *rašćiniti*). Tako ćemo za pojavu glasovnoga slijeda *gñi-* biti sigurni

²⁷ O pogreškama u zadarskom rukopisu *Naslidovan'ja* nastalima pogrešnom interpretacijom toga grafema pri prepisivanju vidi: Dragica M a l i ć, »Neke razlike među poznatim rukopisima Marulićeva *Naslidovanja*«, *Colloquia Maruliana* XV (2006.), Književni krug Split – *Marulianum*, Split, str. 27–61, to na str. 30.

²⁸ Vidi o tome: Dragica M a l i ć, n. dj. u bilj. 4, str. 116–117.

²⁹ Vidi u disertaciji Marijane H o r v a t: *Jezik Marulićeva djela »Od naslidovan'ja Isukarstova i od pogarjen'ja tašćin segasvitnjih«*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 2005., tablica glasovnih vrijednosti grafema na str. 46, objašnjenje i primjeri na str. 61.

samo ako je grafija nedvojbeno: *ggni-*, kao što je, primjerice, redovito u *Juditi*³⁰. Početni glasovni slijed *gni-* (> *gñi-*) javlja se u riječima/osnovama *gnil*, *gnila* (metatezom od *glina*), *gniv(an)*, *gnizdo*. U rječniku uz *Naslidovan'je* nalazi se: *gnil* (potvrđeni oblik: *gnilo* 1x), *gnila* (1x), *gnizdo* (1x), ali *gnjiv*³¹ (2x), pri čemu se uz *gnila* u bilj. 344 navodi grafija *gnilla*³²; za *gñiva* naišla sam na str. 143v zadarskoga rukopisa *Naslidovan'ja* na grafiju *ggniua*. Prema tome, priređivač se držao načela *gn = gn*, *ggn = gñ*. U *Juditi* dolazi: *gnjiv* (5x), *gnjivan* (1x), *gnjizdo* (1x); u *Pisnima*: *gnjil* (1x), *gnjila* f. (1x) i *gnjilo* n. (1x), *gnjiti* (1x), *gnjizdo* (2x), *gnjiv* (6x), *gnjivan* (1x), *gnjivo*³³ (!? – 1x); u *Dijaloškim i dramskim tekstovima*: *gnjilo* n. (1x), *gnjiv* (1x). Dakle, osim u *Naslidovan'ju*, gdje je očito u pitanju dvojna grafija *ggn* i *gn* (pri čemu je prva najvjerojatnije u slijedu Marulićevih zapisa, dok je u drugoj prepisivač podlegao svojoj navici pisanja slijeda *gñ* grafijom *gn*), u svim je ostalim tekstovima realizacija navedenoga suglasničkoga skupa *gñ*, pa možemo pretpostaviti da je to jedini Marulićev jezični izbor.

Sličan je problem i sa suglasničkim skupovima *gl*, *kl*, koji u čakavštini ispred prednjojezičnih samoglasnika rado prelaze u *gl̥*, *kl̥*, samo što se ta glasovna pojava u spomenicima bilježi znatno rjeđe nego za gore navedene riječi s *gn* > *gñ*. Najčešće su u pitanju osnove *gled-* (< *gl̥d-*) i *klet-/kliñ-* (u oblicima i izvedenicama glagola *kleti* < *klet̥i*). Od tih su riječi potvrđene – u rječniku uz *Naslidovan'je*: *gledati* (27x), *gleditelj* (1x), *pogledati* (12x), *prigledati* (1x), *prigledavac* (1x), *progledati* (1x), *prokletstvo* (1x), *prokleti* (1x), ali *zakljinjati* (1x – graf. *zachgline* može biti i pogrešna umj. *zachlignē = zakliñe*); u *Juditi*: *gledati* (13x), *pogledati* (10x), *zagledati* (2x), *kleći* (*kleče* – 1x), *kleknuti* (*kleknu* – 1x), *klet* (1x), *prokleti* (1x); u *Pisnima*: *gledati* (29x) i *gljedati* (1x), *pogled* (1x), *pogledati* (10x), *prigledati* (2x), *kleći* (*kleče* – 3x, *klečeć*³⁴ – 1x), *kleknuti* (*kleknu* – 1x, *kleknuv* – 1x), *kleti* (*se*) (4x), *proklet* (1x), *prokleti* (8x), *zakljinjati se* (1x); u *Dijaloškim i dramskim tekstovima*: *gled* (1x), *gledati* (15x), *pogledati* (7x), *prigledati* (1x), **klečati*³⁵ (*klečeći* – 2x), *klet* (1x), *klišća* (1x) i *klišće* (4x), *proklat* (5x) i *proklet* (8x), *prokleti* (3x), *prokletje* (1x), dakle s palatalizacijom samo jedan (nesiguran!) primjer u

³⁰ Grafija riječi s početnim suglasničkim skupom *gñ-* provjerena je na temelju Moguševa *Rječnika Judite* iz 2001.

³¹ U navođenju primjera držimo se grafije u SDMM, dakle: *lj = lj*, *nj = nj*; *l'j = l+j*, *n'j = n+j*, a u tumačenjima se upotrebljavaju lingvistički znakovi *l̥*, *n̥* za *lj*, *nj*, dok grafemski slijedovi *lj*, *nj* označavaju glasovne sljedove *l+j*, *n+j*.

³² Ipak priređivač transkripcije grafiju *lagle* (navedenu u bilješkama 62 i 511) transkribira: *laglje*.

³³ Prema rječniku prilog sa značenjem »gnjevno«. Vjer. se radi ili o pogrešci u transkripciji umj. *gnjivno* ili o previđanju/izostavljanju tittle za *n* u rukopisu, ali to za razmatrani problem nema značenja. – U AR III nema potvrda, odnosno natuknica za pridjev *gñev* i prilog *gñevo*.

³⁴ Za ovaj je oblik trebalo uspostaviti natuknicu: *klečati* kao u *Dijaloškim i dramskim tekstovima* – usp. narednu bilj.

³⁵ U rječniku, vjer. tiskarskom pogreškom, natuknica: *klečiti*.

Naslidovan'ju (*zakljinjati*) i jedan u *Pisnima* (*gljedati*). Sumnjiv je nepalatalizirani lik *proklat* (5x) u *Dijaloškim i dramskim tekstovima*, budući da se $a < e$ može ostvariti samo iza palatala, pa treba pretpostaviti da je najprije *kljet-* > *kljet-*, a onda *kljet-* > *kljat-*. Lik *proklat* očito je posljedica preklapanja grafije za suglasnike *l* i *l̥* (grafem $l = l̥$), pa bi ga trebalo čitati: *prokljat* (tj. *proklat*). Na temelju velike većine primjera može se zaključiti da je Marulićev književnojezični izbor bila upotreba riječi s navedenim suglasničkim skupovima bez palatalizacije, a rijetki primjeri s palatalizacijom (odnosno hibridni kao *proklat* bez palatalizacije) ili su posljedica grafijskoga preklapanja *l/l̥* ili su prepisivači (nepažnjom) unijeli dijalektne likove u tekst.

Dok se u navedenim primjerima može raditi i o dijalektnim varijantama koje su (uz književne oblike) na ovaj ili onaj način (grafijskim preklapanjem ili nepažnjom prepisivačevom) ušle u Marulićeve testove, u rječnicima u SDMM ima primjera u kojima se može raditi samo o pogrešnoj interpretaciji (jednakih!) grafema za suglasnike *l* i *l̥*, *n* i *n̥* (čak i za sekundarni skup *n'j*). Takvi su primjeri u *Naslidovan'ju* primjerice: *blagosljivati* (1x) i *blagosljivljati*³⁶ (1x) pored pravilnoga *blagoslivljati* (7x); u *Pisnima* je *blagoslivljati* (3x), a u ostalim djelima ta riječ ne dolazi. U pridjevskom paru: *bližni* (potvrđeni oblik: *bližnih* 1x – graf. *bliznih*) i *bližnji* (3x) oba su člana potvrđena i moguća³⁷, ali bi se ovdje u prvome primjeru moglo raditi i o grafiji $n = n̥$. Od ostalih Marulićevih djela još je samo u *Pisnima* potvrđen oblik *bližnji* (2x). U *Naslidovan'ju* dolazi *janac* (2x – potvrđeni oblici: *janca*, *jancem*; prema bilj. 629 i 706 graf. *giancem*, *giança*); u *Pisnima*: *janjac* (3x – potvrđeni oblici: *janjac*, *janjca*); u *Dijaloškim i dramskim tekstovima*: *janjac* (1x). U AR IV (s. v. *I. jañac*) kaže se kako se u glagoljičkim tekstovima ne može znati je li u pitanju *n* ili *n̥*, te da u nekih pisaca ispred *c* (dakle u kosim padežima) dolazi *n* umj. *n̥* (navodi čakavske i štokavske pisce 17. i 18. st., te dijalektološku potvrdu s kraja 19. st. iz Istre). Kako u ostalim Marulićevim tekstovima dolaze oblici s *n̥*, za *Naslidovan'je* treba pretpostaviti ili grafijsko preklapanje *n/n̥* ili eventualan prepisivačev dijalektni unos. Sasvim je sigurno grafijski problem čitanje *malju*, pa onda i uspostava natuknice *malji* (1x) uz *mali* (46x) u *Naslidovan'ju*. U *Naslidovan'ju* uz pravilno *mana* (1x) dolazi i *manja* (2x – graf. *magna*, *magnu* – za lat. *manna*), o čemu sam pisala u prethodnom prilogu s *Marulićevih dana*.³⁸ U *Pisnima* je potvrđena samo *mana* (3x).³⁹ Dalje, u rječniku

³⁶ Ovaj bi primjer eventualno i mogao biti dijalektni (suglasničko jednačenje: $l - l̥ > l̥ - l̥$), ali u prethodnom nema razloga za pojavu *l̥* umj. *l*.

³⁷ Vidi AR I.

³⁸ Dragica M a l i ć, n. dj. (bilj. 27) – Pretpostavljam, naime, da je Marulić navedenu riječ, kao i većinu ostalih posuđenica, pisao izvornom lat. grafijom: *manna*, *mannu* (usp. npr. također u *Naslidovan'ju* grafiju navedenu u bilj. 662 i 689: *missu*, *misse* za *misu*, *mise*), pri čemu je neki od prepisivača grafiju *nn* shvatio kao grafem za *n̥*, što je prema svojoj pisarskoj praksi prenio kao *gn* (= *n̥*).

³⁹ U *Juditi* se npr. pojavljuje lik *man*, ali on je izazvan stihotvornim razlozima: rima *man / dan* (stihovi 582–583) i *znan / man* (stihovi: 1393–1394) – prema M o g u š e v u *Rječniku Judite* iz 2001., str. 117.

uz *Naslidovan'je* navodi se osnovni glagol *mankati* (6x) uz izvedenice *pomanjkan'je* (19x), *pomanjkati* (20x), *pomanjkavati* (5x), ali *mankati* će biti tiskarska pogreška jer se nalazi u abecednom redu gdje bi trebalo stajati *manjkati*. U ostalim djelima taj glagol i izvedenice dolaze samo s *ń* – u *Juditi*: *pomanjkati* (1x); u *Pisnima*: *manjkati* (2x), *pomanjkati* (1x), *smanjkati* (1x); u *Dijaloškim i dramskim tekstovima*: *pomanjkan'je* (1x). Obratno, nema razloga za *n* u *smanšati* (1x) pored *pomanjšati* (1x) u *Naslidovan'ju*, jer su to izvedenice od komparativa *manjši*, a ne od *mankati/manjkati*⁴⁰. U rječniku uz *Naslidovan'je* navedeni su pridjevski likovi: *napokonnji* (5x – stariji), *napokonji* (1x – noviji), *napokojni* (2x) i *napokonn'ji* (1x), pri čemu je prvi od njih potvrđen u *Juditi* (1x), a drugi u *Pisnima* (2x) i u *Dijaloškim i dramskim tekstovima* (1x), oba u Marulića podjednako vjerojatna. Lik *napokojni* je mlađi (dolazi u čakavskih i bosanskih pisaca 17. i 18. st.) i u AR VII tumači se pučkom etimologijom (prema *pokoj*), pa je vjerojatnije prepisivačev unos negoli Marulićev izbor, dok lik *napokonn'ji* nikako ne dolazi u obzir (za pojavu sekundarnoga suglasničkog skupa *n'j* u pridjevskom sufiksu *-ńi* nema jezičnog opravdanja). U *Naslidovan'ju* glagol *pominati* dolazi 3x uz *pominjati* (1x), *spominati* (4x), *spominati se* (3x) uz *spominjati se* (6x), *spominjan'je* (1x); u *Juditi*: *pominati (se)* (2x); u *Pisnima*: *pominati* (1x), *spominati* (3x), *spominjati se* (2x); u *Dijaloškim i dramskim tekstovima*: *spominati se* (1x). Lik s *ń* osim u *Naslidovan'ju* dolazi još i u *Pisnima*. AR X za *pominati* navodi da je stariji lik i da su mu najstarije potvrde iz početka 16. st. (s time da se za glagoljičke spomenike ne može znati je li *n* ili *ń*), među njima i jedna Marulićeva, a za *pomińati* da su najstarije potvrde iz 17. st. AR XVI za *spominati* navodi da dolazi od 13. do 18. st., a za *spomińati* osim Mikaljine rječničke potvrde najstarija je iz Luke Bračanina (kraj 16. st. – *pod c. g aa aaa*). Teško je reći javljaju li se likovi s *ń* već u Marulića (što bi bile najstarije dosad poznate potvrde) ili je i ovdje u pitanju grafijsko preklapanje *n/ń*, ali svakako je stvar grafije *spomenjak* (1x) pored *spomenak* (2x), jer sufiks *-ak* (< -акъ) ne može izazvati palatalizaciju osnove. Dalje, u *Naslidovan'ju* dolazi: *priklanjati se* (1x), *ukljanjati (se)* (2x) pored *uklanjati (se)* (4x) i *poklanjati* (2x). M. Horvat⁴¹ navodi grafiju *pochglana*, ali ona može biti i pogrešna (premetanjem slova) umj. *pochlagna* (= *poklańa*), jednako kao i *prichglanam* umj. *prichlagnam* (= *priklańam*).⁴² Od tih riječi dolazi: u *Juditi*: *poklanjati* (1x), te u *Pisnima*: *priklanjati* (1x), *uklanjati se* (1x). I u ovom slučaju za pojavu suglasnika *l* nema jezičnoga razloga (ovdje *a* nije od *ę*, nego je u tvorbenoj alternaciji s *o*: *-klon/-klań-*). Dalje, glagolska imenica prema glagolu *ustarpiti* (i u pravopisnom liku *uztarp-*) u rječniku uz *Naslidovan'je* dolazi u

⁴⁰ U AR VI potvrđena su oba lika: *mankati* (od 13. st.) i mlađi *mańkati* (pod *l. mańkati*) od 16. st. Najstarije su potvrde dubrovačke i suvremene Maruliću: iz *Ranjinina lekcionara* (1508.) i *Libra od mnozijeh razloga* (1512.).

⁴¹ Marijana H o r v a t, n. dj., str. 46 i 61.

⁴² Usp. već spomenutu graf. *zachglie*, koja je vjerojatno pogrešna umj. *zakligne* = *zaklińe*.

likovima: *ustarpljen'je* (2x) i *uztarpljen'je* (4x) pored *ustarplen'je* (1x) i *uztarplen'je* (1x), pa čak i *ustarpl'jen'je* (1x), te particip pasivni *ustarpl'jeno* (1x). Od ostalih Marulićevih djela samo u *Pisnima* dolazi *ustarpljen'je* (2x). Pasivni particip glagola na *-iti* (*/us/tarpiti*) i od njega izvedena glagolska imenica kategorije su koje se tvore nastavkom *-jen* (< *-ienō*), koji izaziva I. jotaciju (praslavensku), dakle s epentetskim *l* ($p+j > p\check{l}$): *ustarpl̄en(je)*. Likovi s depalatalizacijom *ustarplen* i *ustarplen'je* na danom su prostoru neovjereni, a pogotovo je neprihvatljivo raspadanje praslavenskoga *l̄* na sekundarni skup *l+j*, tj. *ustarpl'jen'je*, *uztarpl'jeno*. U istoj tvorbenoj kategoriji i glasovnoj konstelaciji particip pasivni glagola *proslaviti* navodi se samo u pravilnom liku *proslavljen* (4x), premda grafija *prosglauglen*⁴³ bar jednom pruža uporište za čitanje *prosljavljen*, odnosno obratno: usprkos grafiji *poglublenoga*⁴⁴ navodi se samo pravilan lik *poljubljen* (17x). Druga je stvar čakavska tvorba participa pasivnog nastavkom *-in*, što je u *Naslidovan'ju* također potvrđeno: *ustarpin'je*⁴⁵ (10x), *uztarpin* (3x) i *uztarpin'je* (21x), ali ipak i u takvu tvorbenom obrascu: *željin'je* (potvrđeni oblik: *željin'jem* 1x – graf. *zeglingem*) uz pravilno *želin'je* (56x). Kod pridjeva i priloga *ustarpiv/ustarpljiv*, *ustarpivo/ustarpljivo* također je u pitanju dvojaka tvorba, tj. sufixsima *-iv* i *-jiv*, pri čemu *-jiv* izaziva praslavensku jotaciju, tj. kao gore s epentetskim *l* ($p+j > p\check{l}$), pa ako se taj epentetski *l* javlja, on je uvijek jotiran, te je u likovima s *-pl-* u pitanju grafijska, a ne jezična pojava. U *Naslidovan'ju* su potvrđeni likovi: *ustarpljiv* (1x) – *uztarpljiv* (2x) – *uztarpliv* (1x) pored *uztarpiv* (2x), te *ustarpljivo* (1x) – *uztarpljivo* (4x) – *ustarplivo* (3x) – *uztarplivo* (3x) i izv. *uztarplivac* (2x). Nema razloga ni za pojavu *l̄* u ptc. prezenta glagola *voliti* – *voljeći* uz potvrđeno 3. lice jd. prez. *vole* (od kojega se navedeni particip tvori) i 1. lice jd. prez. *volim*⁴⁶.

Prema navodima M. Horvat⁴⁷ u *Naslidovan'ju* ima još nekoliko primjera za dvojnost grafije *l/l̄* i za *n/n̄*. Tako, npr., grafija *zaglijna* pruža mogućnost čitanja: *zališna* (za što također nema jezičnog opravdanja), ali taj oblik u rječniku uz *Naslidovan'je* nije naveden ni kod *zališan* (4x), ni kod *zališnji* (5x), ni zasebno, pa pretpostavljamo da je u transkripciju ušlo ispravno čitanje: *zališna*⁴⁸. Isto se može konstatirati i za nasuprotnu grafiju *n = n̄* (tj. *manu* = *manju*), pa se uz *mali* navodi samo komparativ *manji*, a ne i *mani*. Grafija *ognu* ispravno je pročitana *ognju* (od 17 potvrda za *oganj* 5 ih je za oblik *ognju*), a nasuprotna s *gn = n*: *uoignich* kao *vojnich*. Kao što je spomenuto, grafije: *pochglana*, *prichglanam*, *zachgline* najvjerojatnije su pogrešne (premetanje slova!) umj. *pochlagna*, *prichlagnam*, *zachlignie*, tj. *poklanja*, *priklanjam*, *zaklinje*.

⁴³ Marijana Horvat, n. dj., str. 46 i 61.

⁴⁴ Ibid.

⁴⁵ Natuknica u rječniku pogr. otisnuta: *ustarin'je*.

⁴⁶ Drugo je stariji oblik za 1. lice jd. prez. *voļu* < *vol+jō*.

⁴⁷ Marijana Horvat, n. dj., str. 46 i 61.

⁴⁸ U rječniku se kod *zališan* oblik *zališna* navodi 3x, a kod *zališnji* nema potvrda za Njd ž. r.

Od dvojnosti toga tipa na koje nailazimo u rječnicima uz ostala Marulićeva djela treba spomenuti: *sanj* (1x) u *Pisnima* uz *san* (6x – i u *Juditi* 4x), što je prema AR XIV oboje moguće, ali lik *sanj* potvrđen je uglavnom iz rječnika⁴⁹, a književne su potvrde znatno mlađe (iz Kanižlića i istarskih narodnih pjesama), pa taj lik vjerojatno nije Marulićev izbor; zatim, također u *Pisnima*: *sužanstvo* (1x) i *sužanjstvo* (2x), što može biti i posljedica interpretacije grafije, ali su oba lika moguća i obilno potvrđena (u AR XVII *sužanstvo* se tumači kao izvedenica od pridjeva *sužan*, a *sužanjstvo* od imenice *sužanj*, premda ni tu čitanje nije uvijek sigurno, osobito za glagoljičke i ćiriljičke tekstove), pa je teško reći je li ta dvojnost Marulićev izbor ili prepisivačev unos. U rječniku uz *Dijaloške i dramske tekstove* nalaze se natuknice *uhiljan* (potvrđeni oblik: *uhiljno* 1x) i *uhion* (potvrđeni oblik: *uhiona* 1x), pri čemu ovaj drugi lik pokazuje da je polazišna osnova *uhil-* (kao u *uhiliti* – u istom izvoru 2x⁵⁰), a i u AR XVII potvrđen je samo lik *uhilan*, pa je *uhiljno* vjerojatno stvar grafijske dvojnosti za *ll*. U *Pisnima* dolazi *zabranivati* (1x), a u *Naslidovan'ju* – *zabranjivati* (1x), s time da je u AR XXI potvrđeno samo *zabranjivati*. U *Juditi* dolazi prilog *zaman* (2x) i *zamani* (2x), te jednom *zamanj*⁵¹, ali on dolazi u rimi: *panj / na nj / zamanj / uza nj*⁵², a od ostalih djela u *Pisnima* – *zaman* (8x) i *zamani* (6x), te samo *zaman* u *Naslidovan'ju* (5x) i *Dijaloškim i dramskim tekstovima* (2x). U rječnicima uz *Juditu* i *Naslidovan'je* dolazi *želud* (po 1x), ali u *Rječniku Judite* iz 2001. uspostavljena je natuknica *željud* (potvrđeni oblik – stih 1304: *željudom*, graf. *zegludom*), a tako primjer navodi i AR XXIII. Premda su moguća i potvrđena oba lika, kako je u *Naslidovan'ju* dosta obilno zastupljeno grafijsko preklapanje *ll*, vjerojatno je Marulićev izbor onaj iz *Judite* – *željud*.⁵³ Dakle, najviše primjera za grafijsko preklapanje u obilježavanju suglasnika *ll*, *n/n* ima u *Naslidovan'ju*, ali na pojedinačne primjere nailazi se i u rječnicima uz *Pisni* i *Dijaloške i dramske tekstove*.

I na kraju ovoga odjeljka još nešto o bilježenju imenice *zel'je*. U tom liku potvrđena je u *Juditi* (1x) i u *Pisnima* (3x), dok u *Dijaloškim i dramskim tekstovima* dolazi u liku *zelje* (1x), dakle sa zabilježenom mlađom (drugom, sekundarnom) jotacijom. Naime, nakon gubitka slaboga poluglasa ostvaruje se mogućnost jotacije sekundarnoga suglasničkoga skupa u kojem je jota drugi član, uglavnom u imenicama tvorenima sufiksima *-je*, *-ja* (< *-bje*, *-bja*), ali u pismenosti (svih triju hrvatskih pisama) zadržano je načelo pisanja takvih sekundarnih suglasničkih skupova negdje do potkraj 17. stoljeća. Primjeri sa zabilježenom jotacijom iz

⁴⁹ Mikalja, Habelić, Belostenec, Jambrešić.

⁵⁰ U *Juditi*: *uhiliti* (4x) uz prilog *uhilito*, u *Pisnima* (4x), u *Naslidovanju* pridjev *uhiljen* (1x), ali to je ptc. pas. od *uhiliti*.

⁵¹ U rječniku označen kao pridjev, ali je zapravo također prilog – stih 1579: *Da joj ni trud zamanj* (tj. 'uzalud').

⁵² Premda u *Juditi* upotrijebljen zbog stihotvornih razloga, on je i inače potvrđen: u istarskim narodnim pjesmama, te kao dijalektološki podatak iz Istre i Rijeke (AR XXII).

⁵³ U *Juditi* nije zamijećeno razmatrano grafijsko preklapanje.

ranijega vremena vrlo su rijetki⁵⁴, a među njih spada i navedeni primjer *zelje*. Potvrda za neprovedenost/provedenost ove mlađe jotacije u rječnicima uz Marulićeva djela ima, primjerice, i u riječi *pitje/piće*: samo *pitje* u *Juditi* i u *Dijaloškim i dramskim tekstovima* (po 2x), a dvojako u *Naslidovan'ju* (*pitje* 3x – *piće* 2x) i *Pisnima* (*pitje* 3x – *piće* 1x). Obje su riječi vrlo frekventne u svakodnevnom govoru, pa je vjerojatno i to utjecalo na njihovo bilježenje s već provedenom jotacijom. Prema tome, lik *zelje* vjerojatno nije stvar interpretacije grafije, nego bilježenja jotacije. Takvi su još primjeri s provedenom jotacijom iz *Pisni*: *poganje* sa značenjem »poganstvo« i *skanje* sa značenjem »sprud, plićak«. Kako je nebilježenje jotacije u navedenim imenicama u Marulićevo vrijeme pretežita književnojezična odlika, pretpostavljamo da njezino bilježenje nije Marulićev izbor, nego (uglavnom mlađi, razgovorni) prepisivački nanos.

Jedan je od važnih grafijskointerpretativnih problema i bilježenje/nebilježenje jote u transkripcijama Marulićevih djela, koje se onda ogleda i u popratnim rječnicima. Ovom ćemo prigodom ostaviti po strani prejotaciju/nejotaciju inicijalnoga *i* i oblike glagola *biti*, *piti*, *vapiti* i možda još kojega te njihovih izvedenica s mogućnošću dvojnih (oslabljenih i neoslabljenih) prezentskih osnova s *-ij-* i *-j-* jer su to pitanja koja treba rješavati na jezičnoj a ne na grafijskointerpretativnoj razini. Bilježenje/nebilježenje jote u transkripcijama često se povodi za grafijskom »slikom« napisane riječi (koja ne odražava njezinu jezičnu realizaciju), pa se jota u transkripcijama uglavnom bilježi tamo gdje je za nju u predlošku upotrijebljen očiti grafem, a ne uzima se pritom u obzir činjenica da se u starim tekstovima (ne samo latiničkima nego i glagoljičkima i ćiriličkima⁵⁵) međusamoglasnička jota vrlo često ne bilježi (tzv. nulti grafem za jotu), osobito u sljedovima u kojima je jedan od samoglasnika (češće prvi) *i* (grafijski slijed *-iV-*⁵⁶ označava glasovni slijed *-ijV-*, i nešto rjeđe: grafijski slijed *-Vi-* označava glasovni slijed *-Vji-*), ali i inače.⁵⁷ Pritom je uobičajeno da se – slijedeći suvremeni pravopis – jota u transkripcijama ne bilježi u slijedu *-io-*, premda se ona jezično i u takvim sljedovima ostvaruje, a posve je neupitna kad je sastavni dio osnove, kao primjerice u 1. licu mn. prez. *stojimo*, pa je u transkripciji *Naslidovan'ja* na temelju grafije *stoimo* (bilj. 497) nepotrebno takvu jotu stavljati u uglate zagrade: *sto[j]jimo*⁵⁸. Sve to osobito vrijedi za posuđenice. Tako npr. u *Juditi* primjera bez obilježavanja intervokalne jote ima dosta među vlastitim imenima stranoga podrijetla: *Akinoa*, *Asuer*, *Noe*, zatim sa slijedom *-io-*: *Akior*, *Antiok*, *Etiopija* i sa sljedovima *-iV-* i *-Vi-*: *Eliakim*, *Dotaim*, u kojima bi svakako trebalo pisati jotu,

⁵⁴ Vidi o tome: Amir K a p e t a n o v i ć: »Sekundarna jotacija u jeziku hrvatske književnosti«, *Riječki filološki dani*, 5, Rijeka 2004., str. 247–254.

⁵⁵ Pod utjecajem latinske i grčke grafije.

⁵⁶ V znak za samoglasnik/vokal.

⁵⁷ U *Naslidovan'ju* se, primjerice, u bilj. 670 i 698 za *imaju* navodi grafija *imau*, a u bilj. 701 za *primaju* grafija *primau*.

⁵⁸ Grafija bi bila ista i za 1 mn imper. *stojmo*.

te *Diana* ali *Dijanira*, pri čemu je u *Rječniku Judite* iz 2001. i *Diana* ispravljeno u *Dijana* (grafija glasovnoga slijeda *-ija-* u oba je slučaja *-ia-*). U imeničkom sufiksu *-ija* jota se redovito bilježi: *Mesija* i toponimi: *Apamija*, *Cilicija*, *Etiopija*, *Idumija*, *Mesopotamija*, *Samarija*, *Sirijska*, *Tracija* (i u kosim padežima). Od navedenih se imena javlja još samo *Noe* u *Naslidovan'ju*, a u *Pisnima* dolazi *Fiurenca*, što je bolje razriješiti kao *Fjurenca* ili *Fijurenca* (AR III ima *Fijorencia* i izvedenice i *Fijurenca* i izvedenice, likove s *Fio-/fio-* upućuje na *Fijo-/fijo-*, a onih s *Fiu-/fiu-* nema). Navest ćemo i ostale s obzirom na jotu problematične posuđenice iz rječnikâ u SDMM. Tako u *Juditi* i *Naslidovan'ju* dolazi (po 1x) *ajer* (u *Juditi* graf. *ajer*), a u *Dijaloškim i dramskim tekstovima* – *ajer* (1x) i *aer* (2x), pri čemu bi ovaj drugi lik transkripcijski trebalo prilagoditi prvomu. Dalje, u *Naslidovan'ju* se navodi *viziun* umj. *vizijun*, dok je *devocijun/devocijon* zbog slijeđenja lat. grafije shvaćeno kao latinska riječ, pa je (prema bilj. 280 i 699) graf. *deuotiū* i *deuotiō* u transkripciji prenesena kao: *devotiu[n]* i *devotion*, premda dočeci *-un* i *-on* pokazuju da se radi o domaćoj prilagodbi (prema lat. *devotio*, Gjd *devotionis*).⁵⁹ U *Juditi* je još jedan zanimljiv primjer posuđenice napisan bez jote. Naime, uz stih 461, koji glasi: *žartja kono čisti grišnike od grihov*, u bilj. se tumači: *Žartja: sacrificia* (graf. *Zartia sacrifici-/cia*), pri čemu je priređivač⁶⁰ grafiju *sacrificia* shvatio kao oblik lat. imenice *sacrificium*, pa ju je u tom obliku unio i u oba rječnika *Judite*. Međutim, oblik na *-ija* je Gjd od posuđenice *sakrifacij* (u kojoj je osnova napisana kao u lat. *sacrific-* s c = k, a ne s domaćim ch = k, dok je c = c, jednako u lat. i u domaćoj grafiji), a ne od lat. *sacrificium* (Gjd *sacrificii*), pa navedenu grafiju treba čitati: *sakrifacija*. To znači da Marulić nije domaću riječ tumačio latinskom, nego je iz hrvatske crkvenoslavenske tradicije preuzetu riječ⁶¹ protumačio u kulturnim krugovima općeprihvaćenom posuđenicom iz latinskoga.⁶²

Od domaćih riječi s problemom međusamoglasničke jote u svim navedenim djelima dolazi prilog *meu*: u *Juditi* – *meu* (20x – ovdje ubrojeno i *meu tim*, premda je u originalu, stih 1427, napisano sastavljeno: *Meutim*), ali i *meju* (2x – graf. *meiu*); u *Naslidovan'ju* – *meu* (32x), *meutim* (4x); u *Pisnima* – *meu* (12x), ali i *meju* (1x) i *mej* (2x); u *Dijaloškim i dramskim tekstovima* – *meu* (4x). Budući da ima primjera za *meju*, pitanje je koliko je lik *meu* uopće siguran. AR VI s. v. *među* kod I. *Likovi* pod e) za *meju* navodi da je »posve obično u čakavaca i starijega i današnjeg vremena«, a sasvim rijetko u štokavaca (isprava bos. bana Tvrtka iz 1367., Vetranić, Gradić, Bakšić); pod f) za *mej* kaže da je u starijim čakavskim

⁵⁹ U AR II oba lika – *devocijon* i *devocijun* – dolaze u m. i ž. rodu i dosta su obilno potvrđeni, a dolaze već i u *Vatikanskom hrvatskom molitveniku* (oko 1400. g.) – vidi: Dragica M a l i ć, »Najstarije dubrovačke 'tuđinke'«, *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 31, Zagreb 2005., str. 165–209, to na str. 177.

⁶⁰ Jednako kao i Jagić u SPH 1, str. 67, bilj. uz 152. stih drugoga pjevanja.

⁶¹ Vidi: *žrtie* »žrtvovanje« u: *Mali staroslavensko-hrvatski rječnik*. Sastavili Stjepan D a m j a n o v i ć i sur. Matica hrvatska, Zagreb 2004.

⁶² U AR XIV *sakrifacij* je potvrđen iz *Žića svetih otaca* i Hektorovića (3x), a *žartje* u AR XXIII s. v. 2. *žrće* iz Marulića i Zoranića, pri čemu je najvjerojatnije Zoranić slijedio Marulića.

spomenicima i knjigama obično kao i *meju*; pod *g*) za *meu* navodi da dolazi u pisaca čakavaca i štokavaca 16.–18. st., a kasnije da se nije našlo potvrda ni iz pisaca ni iz narodnih govora (nema, dakle, izgovornih potvrda⁶³), a od rječnika *meu* dolazi samo u Vrančića (s grafijom *meu*, koja se može čitati i *meju* i *mev*), dok je pod *h*) lik *mev* (pisano *mef*) potvrđen samo jednom iz Barakovića. Zatim, u *Naslidovan'ju* uz *izajti* (9x), *najti* (44x), *pojti* (23x), *projti* (11x), *sajti* (4x) jednom dolazi i neovjereno *najiti* (očito je u rukopisu upotrijebljen grafem *gi = j*⁶⁴), a uz *mimojde* (1x) navodi se i *mimoide* (1x), za što uz grafem *i*, koji služi i za obilježavanje jote, nema razloga. U ostalim se rječnicima uz Marulićeva djela takvi glagoli navode samo u liku *s j* (< *i*).

U posuđenicama u kojima su pri preuzimanju moguće izgovorne varijante *s c* i *č* (zajednički grafemi *c*, *ç* = *c*, *č*) u transkripcijama Marulićevih djela – koliko pokazuju rječnici u SDMM – prevladavaju one s *c*⁶⁵. Tako u *Juditi: cilicij, Cilicija, cimbal, Cimbar, cindra, citara, citara, ali čirsan'je*; u *Naslidovan'ju: cindra, cistersin, Francisko, kancelir*, ali *čela*; u *Pisnima: Cecilija, cela, celica, citara, cuvita, Lucifer, Lucija, oficij*, ali *čanča, čepris*. Dvojako je, dakle, razriješeno samo *čela* i *cela, celica* i teško je reći što bi od toga dvoga bio Marulićev izbor, ali svakako je samo jedno od toga. Jedina je domaća riječ u kojoj ne očekujemo *c* nego *č luc* »svjetlo« u *Juditi* (stih 2033), ali ona dolazi u rimi: *sedmostruci / luci / ruci / puci*, premda ta rima može biti samo »vizualna«, »rima za oči« (omogućena dvoznačnošću grafema *c* za *c* i *č*): *sedmostruci / luci...*, za što u Marulića (i ne samo u njega) također ima potvrda.⁶⁶ Navedeni primjer nije potvrđen u AR-u, a riječ *luč/luc* ne dolazi ni u ostalim Marulićevim djelima objavljenima u SDMM.

Grafijski je problem i razrješavanje title umjesto dočelnoga *-m/-n* u fleksiji. Radi se, naime, o poznatoj glasovnoj pojavi prijelaza dočelnoga nastavačnoga *-m* u *-n* na čitavu jadranskom području (i u čakavskim i u štokavskim govorima, ponegdje i u zaleđu⁶⁷). Kratak pregled mišljenja iz literature o razvoju te pojave navodi Marijana Horvat u spomenutoj disertaciji o jeziku Marulićeva *Naslidovan'ja*.⁶⁸ Do navedene pojave ne dolazi u leksičkim morfemima, u kojima je dočelni suglasnik nositelj značenja. Izuzetak je dvojnost *pisan/pisam* budući da u tim riječima dočelni suglasnik nije nositelj značenja jer oba lika imaju isto i značenje i rod. Oba su lika potvrđena, s time da je prema AR IX (s. v. *pjesam* i *I. pjesan*) lik *pjesan* stariji i znatno bolje potvrđen, dok je lik *pjesam* mlađi (najstarije su potvrde iz 16. st.) i slabije potvrđen. U Marulićevim su djelima potvrđena oba,

⁶³ Ipak, trebalo bi provjeriti suvremenu dijalektološku literaturu, za što ovom prigodom nije bilo vremena.

⁶⁴ Vidi tablicu grafema u: Marijana H o r v a t, n. dj., str. 46.

⁶⁵ Varijante *s c* i *k* najčešće nisu grafijski problem.

⁶⁶ Vidi o tome: Bratislav L u č i n, n. dj. u bilj. 24, odjeljak 4. na str. 223.

⁶⁷ Vidi: Mate H r a s t e: »O prijelazu glasa *-m* u *-n* (*-n < -m*)«, *Filologija*, 6 (1970.), str. 69–75.

⁶⁸ Marijana H o r v a t, n. dj., str. 120–121.

ali treba vidjeti kako. U *Juditi*, čija su prva dva tiskana izdanja vremenski najbliža Maruliću, dolazi samo *pisan* (5x); u *Pisnima* lik *pisan* dolazi 10x (u Njd 6x), a *pisam* samo jednom; u *Dijaloškim i dramskim tekstovima* samo *pisan* (2x); u *Naslidovan'ju*, čiji prepisivač i inače unosi u tekst neke inovacije, *pisan* dolazi 2x, a *pisam* 4x. Iz navedenoga mogli bismo zaključiti da je Marulićev izbor najvjerojatnije *pisan*, dok je *pisam* po svojoj prilici mlađi prepisivački unos. U *Juditi* pak ima primjera za obratnu zamjenu navedenih suglasnika, tj. $n > m$, i to u imenima stranoga podrijetla, koja su Maruliću – kad ih je već u svom spjevu upotrijebio – vjerojatno bila dobro poznata, pa možemo pretpostaviti da su za navedenu suglasničku zamjenu razlozi prije jezični, nego grafijski (asimilacijski, disimilacijski i sl.). Takvi su primjeri iz rječnika uz *Juditu*: *Dotaim* (graf. u *dothaim*) s tumačenjem u rječniku: »Dotain (ime grada)«, *Esdrolom* (graf. *chom Ešdroloma*) »Ezdrelon (ime ravnice)«, *Libam* za *Liban*, te *Sanson* (2x), *Sansonov* za *Samson*, *Samsonov*.

Za nastavačni *-m* najkarakterističnije je 1. lice jd. prez. glagola *biti*: *jesam*, *sam*, *nisam*. Prema rječnicima u SDMM od svih tih oblika samo jednom u *Naslidovan'ju* dolazi *san* pored *sam* (91x), *jesam* (21x), *nisam* (16x), a od ostalih djela u *Juditi*: *sam* (10x); u *Pisnima*: *jesam* (1x), *sam* (35x), *nisam* (3x); u *Dijaloškim i dramskim tekstovima*: *jesam* (1x), *sam* (32x), *nisam* (3x). Bilješke uz *Naslidovan'je* pokazuju da se u transkripciji titla na mjestu nastavačnoga *-m* i u deklinaciji i u konjugaciji (1jd prez.) redovito razrješuje kao *-m*, pa su npr. navedeni glagolski oblici uz bilješke 358 (graf. *ie[sā]*), te 447 i 540 (graf. *sā*) razriješeni: *jesa[m]*, *sam*, *sa[m]*. Oslanja se takva transkripcija na većinsko bilježenje oblika s nastavačnim *-m* kad nije označen titlom. Postoji, međutim, u *Naslidovan'ju* i suprotna pojava – rijetka, ali ipak! – da se umjesto nastavačnoga *-m* bilježi *-n*: uz bilj. 205 (graf. *zimon*), 286 (graf. *nisan*), 296 (graf. *humiglienstuo[n]*), 318 (graf. *fan*), 439 (graf. *taschion*), 682 (graf. *mucin*). Svi su ti primjeri u transkripciji preneseni s *-m*: *zimom*, *nisam*, *humiljenstvom*, *taščom*, *mučim*. Jedino je graf. *fan* iz bilj. 318 prenesena kao *san* (pored *nisan* → *nisam* iz bilj. 286), pa je i u rječnik uz *Naslidovan'je* oblik *san* ušao kao jedini potvrđeni oblik s nastavačnim $-n < -m$. Hraste navodi najstarije poznate primjere bilježenja te pojave iz spomenikâ 15. stoljeća, a za 16. stoljeće kaže da je još vrlo rijetka, te da je stari hrvatski pisci 16. stoljeća (Marulić, Hektorović, Lucić, Zoranić) »jedva poznaju«.⁶⁹ Međutim, sporadični se primjeri javljaju i ranije, npr. u *Cantileni pro sabatho*⁷⁰, zapisanoj vjerojatno 1385. godine. Najstariji primjeri bilježenja $-n < -m$ mogli bi se tumačiti i pogrešnim razrješavanjem title kao zajedničke kratice za *n* i *m* iz predloška spomenika. U primjerima iz Marulićeva *Naslidovan'ja* što smo ih ovdje razmotrili sve se title u nastavačnim morfemima u transkripciji razrješavaju s *-m*,

⁶⁹ Mate Hraste, n. dj., str. 70, 72.

⁷⁰ Vidi: *Najstariji hrvatski latinički spomenici (do sredine 15. stoljeća)*. Pripredila Dragica Malić. Uvodne tekstove napisale Dragica Malić i Dunja Falisevac. *Stari pisci hrvatski*, 43, HAZU, Zagreb 2004., str. 14, bilj. 37 (Ijd svojih).

ali je u transkripciji tako prenesen i zapisani nastavačni *-n* (osim jednoga navedenog slučaja). Budući da takvih primjera u *Juditi* čini se nema, a da je prepisivač *Naslidovan'ja* i inače u tekst unosio određene novine, mogli bismo pretpostaviti da je Marulićev izbor bio nastavačni *-m*, pa bi time transkripcijski postupak prenošenja zapisanoga *-n* kao *-m* bio opravdan.

Iduća je pojava granična – jezično-grafijska. Naime, u najstarijim se latiničkim spomenicima slogotvorno *r* gotovo uvijek bilježi s popratnim samoglasničkim grafemom. Najčešće su to grafemski sljedovi *ar*, *er*, ali i neki drugi (*ir*, *ri*, *iri*, *ur*...). U novijim su pak čakavskim govorima fonemski sljedovi *ar*, *er* najčešće kontinuantne nekadašnjega slogotvornoga *r*. U literaturi je bilo mnogo rasprava o tome je li pisanje popratnog vokala uz *r* samo grafijska manira ili jezična odlika, koja oslikava stanje u tadašnjim živim govorima, slično današnjemu. Umjesto ranijih stavova da se radi samo o grafijskoj maniri postupno se izgradilo mišljenje da grafija odražava jezično stanje, pa se tako u najranijim kritičkim izdanjima starijih latiničkih spomenika (npr. u prvim knjigama Akademijine edicije *Stari pisci hrvatski*), na temelju tadašnjih stavova pisalo samo *r*, dok se u kasnijima prešlo na prenošenje zapisanoga samoglasničkoga grafema uz *r* (primjerice Hammova izdanja proze Marulićeva vremena u 38. i 40. knjizi *Starih pisaca hrvatskih*, gdje se čak kolebljivost u bilježenju *ar/er* u istim riječima tumači stilskim razlozima). Nije ovo prigoda za raspravu o tome kada možemo biti uvjereni da grafija odražava jezično stanje a kada ne, niti ima li ili je moglo biti govora s dvojnim (*ar/er*) refleksom nekadašnjega slogotvornoga *r*, ali sasvim je sigurno da kolebanje unutar jedne riječi ne odražava jezičnu stvarnost. Na temelju najpretežnije grafije, ali i uz pomoć suvremenih dijalektoloških spoznaja, utvrđeno je mišljenje da je za Marulićev jezik karakterističan refleks *ar* za slogotvorni *r*. Međutim, rječnici uz Marulićeva djela u SDMM pokazuju da se u svakom od njih javljaju i pojedinačni primjeri s *er*. Držim da takvi pojedinačni primjeri potječu iz prepisivačeve drugačije pisarske prakse i da ih u transkripciji/čitanju ne bi trebalo prenositi kao *er* ako nisu upotrijebljeni zbog rime. Takvi su primjeri: u *Juditi* – *čerljen* (1x), *poterti* (1x), oboje bez veze s rimom; u *Pisnima* – *kerv* (1x), *smert* (1x) prema 86 potvrda za osnovu *smart-*, *sveršen* (2x), *sveršeno* (1x) prema 10 potvrda za osnovu *svarš*, *vertal* (3x) prema *vartal* (8x), *vernuti se* (1x) prema *varnuti se* (2x); u *Naslidovan'ju* – *sveršeno* (1x) prema *svaršeno* (37x); u *Dijaloškim i dramskim tekstovima* – *berzo*, ali *barž*, *čerljen* pored *čarljen*, *čern* pored *čarn*, *četverti*... (sve po 1 ili 2 potvrde). Treba napomenuti da osim ovdje navedenih primjera s *er* (koji dolaze u paru s *ar*) sve ostale riječi sa slogotvornim *r* u navedenim Marulićevim djelima dolaze samo s refleksom *ar*.

Ovaj prikaz interpretacijskih dvojnosti što se zbog grafijske višeznačnosti ostvaruju u SDMM, a do kojih smo došli na temelju popratnih rječnika uz pojedina Marulićeva hrvatska djela, ukazuje na to kako bi se pri nekom budućem izdavanju Marulićevih hrvatskih djela u uredništvu trebao donijeti zajednički stav o tome kako postupati u transkripciji primjera u kojima se grafijska manira ne podudara s jezičnom stvarnošću (npr. odnos grafijske slike i jezične realizacije posuđenica, posljedice preklapanja grafema za suglasnike *l/l*, *n/n*, pa i sekundarne sljedove *l+j*,

n+j, interpretacija nultoga grafema za jotu i dr.), odnosno kako od jezično mogućih/ovjerenih dvojnosti odabrati one koje su vjerojatnije za Marulićevo vrijeme i prostor i za njegov stvaralački izbor.

3. PREPISIVAČKE I TISKARSKÉ POGREŠKE

Druga je skupina problema na koje nailazimo čitajući rječnike u SDMM vezana uz pojedinačne/sumnjive primjere, koji mogu ukazivati na prepisivačke odnosno tiskarske pogreške u predlošcima izdanja SDMM, ali koji ne moraju uvijek biti pogreške. Da bismo riješili pitanje njihove ispravnosti ili neispravnosti, treba se uvjeriti u njihovu jezičnu ovjerenost ili stihotvornu opravdanost. Ovo se drugo ne može uraditi na temelju rječnikâ u SDMM budući da u njima nema oznaka za mjesto potvrđenosti u tekstu, što bi bar za takve pojedinačne primjere bilo nužno. A ne može nam za to uvijek poslužiti ni potvrđenost riječi u AR-u jer on često kao jedinu potvrdu donosi upravo neki takav sumnjivi Marulićev primjer, kao npr. za *klesura* u značenju »klisura« ili za *garbun* »zapadni vjetar« (pored *garbin* od tal. *garbino*) iz *Judite*. Skok ih nastoji protumačiti na glasovnoj razini⁷¹, ali mogle bi biti i tipične pisarske/tiskarske pogreške izazvane sličnošću slova. Zapravo, za navedene slučajeve i opet pomoć nalazimo u *Rječniku Judite* iz 2001. g.: riječ *garbun* u 1760. stihu dolazi u unutrašnjoj rimi sa *salbun* u idućem stihu, dakle oblik riječi uvjetovan je stihotvornim razlogom, kakav ne postoji u stihu 869, gdje je upotrijebljen pravilan lik *garbin*. Za lik *klesura* nema takva stihotvornog razloga, a kako zapravo ni Skok ne daje nikakvo objašnjenje (samo ukazuje na problem), mogli bismo pretpostaviti pogrešku izazvanu sličnošću slova *i* – *e*, barem dok se ne nađe još koja potvrda za navedeni oblik. U ovom ćemo se dijelu razmatranja pozabaviti takvim leksički sumnjivim/neovjerenim primjerima na osnovi građe što nam je pružaju rječnici u SDMM.

Pođimo redom, ne pozivajući se na iscrpnost. U oba rječnika *Judite* (u SDMM i onom iz 2001. g.) pod *Cenej*¹ navedeno je kao značenje ime mitskoga kralja *Eneja*, potvrđeno u bilješci uz stih 1155. Najprije sam pomislila da se radi o tiskarskoj pogreški izazvanoj sličnošću velikih rukopisnih slova *E* i *C* (pogotovo ako imaju kakve ukrasne poteze) u predlošku za prvo izdanje *Judite*.⁷² Bratislav Lučin najprije je imao sličnu zamisao, pretpostavljajući da je navedeni oblik nastao

⁷¹ U ER I s. v. *garbin* za Marulićevo *garbun* navodi se promjena dočetka *-one > -un* uz istovremeno navođenje *ar > r*, vjer. prema nekim starijim izdanjima (u Jagićevoj je transkripciji u SPH 1, str. 56: *garbun*). Čitavo objašnjenje otpada zbog navedena stihotvornog razloga i paralelne upotrebe lika *garbin* u kontekstu u kojemu takva stihotvornog razloga nema. Za *klesura* u ER II s. v. *Klis* kaže se samo da Marulićev oblik može biti »od važnosti ... u pitanju odakle potječe hrv.-srp. i bug. *klisura*«.

⁷² Drugo izdanje *Judite* doslovno slijedi prvo, pa tako ponavlja i sve pogreške što se javljaju u prvom izdanju.

prema rukopisnom *Oenea*, što je pri tiskanju pogrešno pročitano,⁷³ međutim kasnije se ograđuje od toga mišljenja⁷⁴ budući da je u prvotisku Marulićeva *Repertorija* (u *Index nominum*) pronašao navod: »Ceneus, pro Oeneus«, pa zaključuje da je u *Juditi* »posrijedi dosljedno (iako netočno) Marulićevo pisanje istog osobnog imena u različitim djelima (i na različitim jezicima)«, te postavlja pitanje Marulićevih izvora i zaključuje kako je bilo ispravno u transkripciju unijeti navedeni lik (premda pogrešan), uz potrebu objašnjenja u rječniku ili tumaču uz djelo. U rječnicima *Judite* nailazimo i na neka druga osobna imena u kojima su zabilježene glasovne pojave/promjene koje se ne mogu obrazložiti jezičnim razlozima. Tako se *Karah* (graf. u prvom izdanju: *charrah*) u rječniku uz *Juditu* u SDMM tumači »ime grada Haran«, pri čemu je zamjena $h \rightarrow k$ u posuđenicama iz latinskoga ili primljenima preko njega uobičajena, ali za zamjenu $n \rightarrow h$ nema jezične opravdanosti. Zatim, za *Zamata* u rječniku u SDMM navodi se značenje »Sarmat(a)«, a u rječniku iz 2001. »Sarmat (pripadnik iranskoga naroda Sarmata)« uz potvrdu iz stiha 1896 i iz bilješke uz taj stih. U prvotisku *Judite* u stihu piše »Xamate«, a u bilješki »Zamate«⁷⁵. Dok je rukopisno *r* napisano kraticom lako previdjeti, grafemi *X* i *Z* za *S* nisu uobičajeni, pa je teško reći kako je do njihove upotrebe u navedenom imenu došlo. Mogli bismo i ovdje, slijedeći Lučina, postaviti pitanje Marulićevih izvora, ali teško je vjerovati da Marulić nije znao naziv čitava jednog naroda. AR XIV ima jedan od tih Marulićevih primjera pod natuknicom *Sarmat i Sarmata*. To znači da je Jagić u SPH 1 (što je izvor AR-u) tu pogrešku ispravio, kao što je ispravio i *Cenea* u *Eneja*⁷⁶. Osobno sam sklonija ispravljanju takvih očitih činjeničnih pogrešaka bez obzira na način kako je do njih došlo, tim prije što kritička izdanja imaju kritički aparat, u kojem se takve riječi ionako moraju objasniti, a u nekritičkima, onima za tzv. »širu čitateljsku publiku« (koja se obično zasnivaju na kritičkima, ili bi bar tako trebalo biti), takvi bi pogrešni oblici mogli izazvati zabunu i nerazumijevanje sadržaja.⁷⁷

U domaćim riječima većina je takvih »sumnjivih« pojedinačnih primjera u *Juditi* uzrokovana rimom, što možemo utvrditi uz pomoć *Rječnika Judite* iz 2001. Tako, npr., i opet ne inzistirajući na iscrpnosti: nepotvrđeno *gale* za »galeb« iz

⁷³ Bratislav L u č i n, »O marginalnim bilješkama u *Juditi*«, *Colloquia Maruliana V*, Split 1996., str. 31–56, to na str. 51.

⁷⁴ Bratislav L u č i n, »Tekstološki i leksikološki prinosi...«, n. dj. u bilj. 24, str. 215–217.

⁷⁵ U drugom je izdanju u bilješki umj. uobičajena oblika velikog slova za *Z* upotrijebljen drugi oblik istoga slova sličan brojci 3: 3.

⁷⁶ SPH 1, str. 69, bilj. 146.

⁷⁷ Branimir G l a v i č i ć u *Marulićevu latinskom rječniku*, Književni krug Split, Split 1997., u *Dodatku: Vlastita imena*, od spomenutih vlastitih imena navodi: »Oeneus – Enej, otac Herkulove žene Dejanire« (str. 401), »Haran (Aran, Aram) – Haran, grad u Mezopotamiji na gornjem Eufratu« (str. 382), »Sarmatae – Sarmate, stanovnici poljsko-ruske ravnice« (str. 412). Dakle, i on je zanemario pogrešne oblike, premda je Marulićev *Repertorij*, u kojem je L u č i n (n. dj. u bilj. 24, str. 216) našao potvrdu »Ceneus, pro Oeneus«, sam objavio (Marci M a r u l i *Repertorium*, I–III, e codice romano in lucem edidit Branimir Glavičić, Književni krug Split, Split 1998–2000).

1913. stiha dolazi u rimi: *male / ostale / gale / slave*. Zatim već spomenuti primjer *luc* sa značenjem »svjetlo« iz 2033. stiha (umj. *luč*) u rimi: *sedmostruci / luci / ruci / puci* (s mogućnošću već spomenute vizualne rime – zbog dvoznačnosti grafema *c = c i č*)⁷⁸, a za m. r. te imenice (*Sjahu ... bili dupliri, kako puri luci*) vidi AR VI s. v. 2. *luč, m*. Tamo se kaže da je najstarije (indoevropsko) značenje »svjetlost«, koje je potvrđeno pod *b. »lux, radius* u starome značenju, svjetlost, zrak (zraka)« uz napomenu da je riječ rijetka, od rječnika potvrđena samo u Stullijevu (uz napomenu da je ruska). Značenje »svjetlost« navodi se pod *b. a)* s potvrdom iz Džore Držića i dijalektološkom potvrdom s kraja 19. st. iz Istre, dok se pod *b. b)* navodi značenje »zrak« (tj. »zraka«) s jedinom potvrdom iz jednog bosanskog izvora 19. st. Riječ bi (bez obzira na dočetno *-c/-č*) u Marulića mogla biti knjiški raguzeizam. Dalje, *man* za »mana« u *Juditi* dolazi dva puta – u stihu 582: *...s nebes jim dažji man* u rimi: *man / dan / stran / stan*, te u stihu 1394: *... meni je kako man* u rimi: *ostan / stan / znan / man*. Navedeni Marulićevi primjeri jedine su potvrde u AR VI s. v. 2. *man* (uz nepotrebnu promjenu roda u muški jer u oba primjera riječ dolazi u nominativu, bez atributa, pa se rod ne razabire⁷⁹). Pridjev *neugasljit (oganj)* iz stiha 2020, gdje dolazi u rimi sa *sit*, u AR VIII navodi se pod natuknicom *neugašlit* (uz sinonimne natuknice *neugasan, neugasiv, neugašliv*), gdje je Marulićev primjer (prema Jagićevoj transkripciji) jedina potvrda, uz napomenu da dolazi u sroku. Treba ipak napomenuti da rima *neugasljit / sit* ne traži nužno neprovođenje jednačenja po mjestu tvorbe (moglo bi i: *neugašljit / sit* – rimuje se *-it*), niti grafem *f* nužno traži čitanje *s*.⁸⁰ Nepotvrđen je i zbog rime izmijenjeni glagol *obeseti* (umj. čak. *obisiti*) »objesiti« iz stiha 181: *Šćitke obeseli, kopja izvartahu* (rima: *beli / fačeli / obeseli / veseli*). Ime zvijezda *Pes* (sa sjevernočakavskim ili kajkavskim refleksom poluglasa) iz stiha 920: *... kad Sirij tere Pes najvećma uzgori* dolazi u rimi: *Manases / Mojses / poses / Pes*. Nepotvrđena je imenica ž. r. *poja* »pjevanje« (stih 998), čiji instrumental dolazi u rimi: *Abrom mojom / družbom svojom / svetom molbom / umiljenom pojom*. Jedini je primjer u AR XVIII s. v. *teļe, n. nom. coll.*, neobična Marulićeva tvorba *tel'je*, i opet uzrokovana rimom: *Svi gradi okoli činiše vesel'ja / i na svetom stoli klaše mnoga tel'ja* (stihovi 1818–1819). Isto vrijedi i za *zrika* (v. AR XXIII) iz 1659. stiha: *(Pri će) ...svitlost sunčevih zrik u istok zahodit* – u rimi: *rik / sik / zrik / dik* pored *zraka* (3x). Sasvim je ishitrena očito i opet rimom uzrokovana tvorba nepotvrđenoga glagola *sveći* »svezati«: *Ki kada vide ga prez glave ležeči / i karvava svega, hoće jih strah sveći* (stihovi 1698–1699). U prva dva izdanja *Judite* grafija je neupitna: *sfечи* (*s f = v*), ali može se posumnjati nije li u rukopisnom predlošku stajalo: *stechi* (tj. *steći* »stegnuti«, koje kontekstu podjednako odgovara kao i

⁷⁸ Vidi o tome naprijed, u dijelu članka o razrješavanju grafije i bilj. 66.

⁷⁹ U oba Mogueševa rječnika (u SDMM i onom iz 2001.) uz natuknicu *man* navodi se gramatička oznaka ž. r.

⁸⁰ Premda je u *Juditi* u domaćim riječima *fc* daleko pretežit grafem za *š*, usp. ipak u neposrednom tekstovnom okolišu *s/f = š*: u stihu 2015 *pogledaš = pogledaš* i u stihu 2027 *sfarsciše = svaršiše*.

»svezati«⁸¹, što je tiskar pogrešno prenio budući da je rukopisno *ff* i *ft* vrlo slično. I riječi *jistva* (1x) i *jistvo* (1x) uz uobičajenu *jistvina* (1x – samo iz *Uvoda*) vjerojatno su Marulićeve tvorbe. Prva dolazi u 1343. stihu i nije u rimi: *davajte joj parvi dil jistve i kruha*, a potvrđena je još u *Pisnima*, u pjesmi *Poklad i korizma* (stihovi 75–76), također izvan rime: *Hoćeš li tarpiti sve žežine moje, a jistve pustiti ke su bile tvoje?*⁸² Dakle, pojavu kraćega lika (*jistva* prema *jistvina*) nije uzrokovala rima, ali broj slogova jest.⁸³ Riječ *jistvo* (*Večeru i jistvo obilo napravi* – stih 737) dolazi u rimi: *bratstvo / mlohavstvo / jistvo / ljudstvo*, a taj je primjer kao jedini naveden u AR IV s. v. 2. *jestvo*. Bez obzira na rimu i dalje ostaje nejasan nepotvrđeni glagol *nišati* – u rječniku u SDMM značenje je »dizati, nositi«, a u rječniku iz 2001. ispravljeno u »uzdizati, uznositi« – što dolazi u stihu 981: *ništar manje niša visoko hvalu nje*, u rimi: *sliša / miša / niša / sgriša*. Primjer je u AR VIII naveden s. v. *nišati* (za koji se kaže »isto što *nihati*«) pod *a. b*) uz napomenu »ne razabira se smisao«. Glagol bi se (i zbog početnoga *n-* a ne *n'-*, i zbog značenja »uznositi«) prije mogao dovesti u vezu s glagolima *nositi*, *nosati* (opet uz pretpostavljenu vizualnu rimu, tj. *nisa* umj. *nosa*), ali i to je dosta nategnuto. Nije ovdje mjesto za raspravu o Marulićevim pjesničkim dometima, ali ovakvi primjeri, sakupljeni na jednome mjestu, pokazuju da je ponekad ipak pretjerao u prilagođavanju jezičnih danosti svojim stihotvornim pravilima.

Za ostala Marulićeva hrvatska djela nemamo takva pomagala kao što je *Rječnik Marulićeve Judite* iz 2001., koje bi nam omogućilo da utvrdimo stihotvorne razloge određenih leksičkih neobičnosti. Prema rječnicima uz njih takvih riječi, za koje ne znamo je li pogreška (prepisivačka) u predlošku izdanja, u interpretaciji grafije, u stihotvornim razlozima upotrebe, u određivanju značenja ili možda samo o netočnoj uspostavi natuknice ima i u njima, premda manje nego u *Juditi*.

U *Pisnima* takva je npr. riječ *haraš* umj. *harač*.⁸⁴ Dalje, za imenicu *netora* navodi se značenje »nezgoda, neprilika«. Jedini je primjer za navedenu riječ (*Da svom netorom ne smuti ni smete rabe Isukarstove*) u AR VIII iz pisca Kotoranima s kraja 16. st. uz napomenu da je »tamna značenja i postaña« i uz dodatak »govori se o tome kakva ne smije biti kaluđerica: možda: neposlušnost, gruboća?«, što je teško dovesti u vezu sa značenjem navedenim u rječniku uz *Pisni*. Trebalo bi supostaviti oba primjera, pa bi se možda dobilo preciznije značenje riječi, ali onaj

⁸¹ Navedeni je glagol potvrđen u AR XVI s. v. 2. *steći*, gdje se navodi prez. *stegnem* i kaže da je »*steći* sekundarna tvorba, načinjena po analogiji *reći*, *maći*«. Zapravo se radi o tvorbenoj analogiji *stegnuti* – *steći* prema, primjerice, *dvignuti* – *dvići*. Potvrde su novije, i to samo srpske (Popovićev rječnik i Mile Šapčanin), ali tvorba je moguća i mogao ju je napraviti i Marulić, a svakako je uvjerljivija nego prema *svezati*.

⁸² Stih je nađen prema potvrdi u AR IV s. v. *jestva* iz SPH 1. Riječ *jistva* potvrđena je u AR-u na navedenome mjestu samo sa spomenuta dva Marulićeva primjera.

⁸³ Riječ *jistvina* dolazi i u *Pisnima* (1x), ali o njezinoj upotrebi ne možemo ništa reći budući da u AR IV s. v. *jestvina* nema potvrda iz Marulića, pa ne možemo provjeriti kontekst.

⁸⁴ Riječ *haraš* u AR-u nije potvrđena, a s. v. *harač* nema potvrda iz Marulića.

iz Marulićevih *Pisni* nismo pronašli. Uz glagol *pobditi* (s potvrđenim oblikom *pobdit*) navodi se značenje »probdjeti«. U AR X s. v. *pobdjeti*, gdje se navodi i Marulićev (očito ovdje razmatrani) primjer: *Sad li ne mogaše ... sa mnom pobdit malo vrime?*⁸⁵, navodi se značenje »provesti malo vremena bdeći«, a to nije isto što *probdjeti* (probdije se neko određeno razdoblje, najčešće cijela noć). Zatim, za glagol *potopariti* sa značenjem »potpaliti« (očito preuzetim iz AR-a) i potvrđenim oblikom *potopari* AR XI donosi samo Marulićev primjer: *On mu potopari goruć suk pod branču, bradu mu pripali (Poklad i korizma)*⁸⁶ uz napomenu »Postaše tamno«. Skok u ER-u taj glagol uopće nema, a za glagol *potpariti*, na koji prvo pomišljamo, značenje je u AR-u »ozdo se spariti i početi trunuti«, što nije isto s navedenim uz Marulićevu potvrdu. U *Juditi* je, međutim, potvrđen sličan glagol: *potoparati* (stih 1514: *Rič, ku potopara, jazik prikošaše*) sa značenjem u rječniku u SDMM »prosukati, protisnuti, prosvrdlati«, a u rječniku iz 2001. samo »protisnuti«. To bi se značenje prije moglo dovesti u vezu s primjerom iz *Pisni* nego gore navedeno. Dakle, ne: »potpali goruću toljagu pod škrge (pren. grlo), pripali bradu«, nego: »gurnu (turnu) goruću toljagu pod grlo, pripali bradu«.⁸⁷ Riječ *skanje* sa značenjem »sprud, pješčani plićak« teško je objasniti, ako nije pogr. umj. *skalje/škalje*, s čime bi se značenjski moglo dovesti u vezu.⁸⁸ Neobično je značenje »škrtačenje« navedeno uz imenicu *skarcan'je* – AR XV *skrcañe* tumači kao »nom. verb. od *I. skrcati*; gomilanje blaga« s jedinim primjerom iz Marulića (*Stumačen'je Kata*): *Raskošna traćenja i lakoma tokoj uklon' se skarcanja* (uz lat. original), na koji se očito odnosi i naša potvrda budući da je jedina i navodi se isti oblik. Pod *I. skrcati* u AR-u se navodi značenje »natovariti, nakrcati, napuniti«⁸⁹, pa bi se primjer mogao protumačiti: »Ukloni se raskošna trošenja, a također i lakoma gomilanja«. Infinitiv *spniti* uz potvrđeni oblik *spne* i značenje »sapeti« pogrešno je uspostavljena natuknica umj. *speti* s prezentom *spnem* (< *sꝑęti*, *sꝑęq*), bez vokalizacije poluglasa, uvjetovane stihotvornim razlozima.⁹⁰ Značenje »ići amotamo« navedeno uz glagol *tikati* s potvrđenim ptc. prez. *tikući* sugerira glagol *trkati* (zamjena starolatiničke kratice za *r* s *i* dosta je česta), ali oblik je bez provjere

⁸⁵ Prema podatku u AR-u (iz SPH 1) primjer što se navodi iz pjesme je *Svarh muke Isukarstove*, koja je uvrštena i u *Pisni*, a u kojoj kontekst Isusova obraćanja Petru traži značenje »provesti malo vremena bdeći«, tj. onoliko koliko je trajala njegova molitva.

⁸⁶ Za podatak vidi prethodnu bilješku.

⁸⁷ U AR-u glagol *potoparati* nije potvrđen; kako je uz navedeni glagol u *Rječniku Judite* navedeno »protisnuti«, za značenje »gurnuti, turnuti« vidi u AR XII s. v. *protisnuti*.

⁸⁸ Vidi: ER III s. v. *skalj*, gdje se navodi: *škalja* iz Dubrovnika sa značenjem »krhak kamen što se umeće u građevinu«, *škalje* f. pl. iz Božave »schaglie di pietra«, prema Zori »odbijotine«, te »krupni šoder« (Vuk, Crna Gora, Crmnica, Sutomore, Dalmacija) i dr.

⁸⁹ U AR XV potvrđeni glagoli *skarčati* »u frazi *skarčati s pameti*, koja znači *svrći s pameti*. Od tal. pridjeva *scarso* (oskudan, kratak)«, bez ikakve potvrde, i *skarčiti* »skratiti, pokratiti, prekratiti. Od tal. *accorciare* preko pridjeva *scarso*«, s potvrdom iz Voltiggijeva rječnika, na koje se može pomisliti zbog grafije *c = c* i *č*, teško da se mogu dovesti u vezu s navedenim Marulićevim primjerom.

⁹⁰ U AR XVI s. v. *I. speti* ima dosta Marulićevih potvrda, ali ne i ova iz koje bismo mogli doznati u kakvu je kontekstu navedeni prezentski oblik upotrijebljen, ali to doznajemo iz Lučinova navoda pjesme *Od slavića* (nav. dj. u bilj. 92) – ovdje na idućoj stranici.

u stihu neovjeren, čak i kad bismo pretpostavili pogrešnu odredbu značenja – AR XVIII pod 1. *tikati* navodi značenje »dirati, pipati«, a pod 2. *tikati* »govoriti ti«, koji oba imaju 3. l. mn. prezenta (od kojega se tvori ptc. prez.) *tiču* ili *tikaju*, a ne *tiku*, koji je u osnovi našega primjera. Nije potvrđen ni glagol *utunčiti se* (niti osnovni *tunčiti*) s navedenim značenjem »upustiti se«, koji bi mogao biti izv. od 2. *tunja* »vrsta povraza« ili 3. *tunja* »vrpca«, pa bi onda značenje bilo preneseno »upecati se« ili »upetljati se«.

Za dvije takve nepotvrđene i neovjerene riječi iz *Pisni* (obje iz pjesme *Slavić*⁹¹, odnosno *Od slavića*) rješenje daje Bratislav Lučin.⁹² Za glagol *ogriviti* (potvrđeni oblik: *ogrivile*) navodi se u rječniku uz *Pisni* »nejasno značenje«.⁹³ Za navedenu pjesmu, koja je zabilježena u *Osorsko-hvarskoj* i u *Splitskoj pjesmarici* Lučin zaključuje kako je objavljivanje pjesme potrebno temeljiti na oba rukopisa.⁹⁴ Navedena je riječ iz zapisa u *Osorsko-hvarskoj pjesmarici*, a Lučin daje čitanje prema *Splitskoj* (stihovi 49–50): *Jur su riči nje saspile, / Samo kljuna krivi vile*. Na taj je način iz Marulićeva vokabulara uklonjena jedna nepostojeća riječ. U rječniku uz *Pisni* navodi se i nejasan glagol *zvisjati* s potvrđenim oblikom *zvisje* (prez.? – 2x) i značenjem »zijeovati«. Ništa slično ne nalazimo ni u AR-u ni u ER-u. Ne znajući u kakvu je kontekstu riječ upotrijebljena dok me nije upozorio kolega Lučin (na čemu mu srdačna hvala), na temelju navedenoga značenja i uz pomisao da se pri zijevanju može čuti neki zvižduk, pokušala sam sporni glagol dovesti u vezu s glagolom *zviždati*, odnosno jednom od njegovih tvorbenih varijanata. Upravo takvo rješenje i opet daje Lučin na temelju *Splitske pjesmarice*, u kojoj je nesumnjiva grafija *Zuixye Zuixye* prema vjerojatno dvoznačnoj u *Osorsko-hvarskoj pjesmarici*: *zuišie zuišie*.⁹⁵ U takvoj interpretaciji stihovi 46–47 glase: *Kad vručina žešća nju spne, / Zvižje, zvižje, umrit jur mne*, samo što tom kontekstu prije odgovara značenje »pištati, cičati« negoli »zijeovati«. U AR XXIII osim *zviždati* (sa značenjem »pištati, cičati ... zvizdati«) u istom su značenju potvrđeni još i glagoli *zviždjeti*, *zvižđeti* i *zvižđati*, pri čemu *zviždjeti* i *zvižđati* mogu imati i prez. *zviždem* (u čakavskoj realizaciji: *zvižjem*). Kod *zviždjeti* takav je prez. potvrđen i iz Marulića (*zvižju konopi* – *Judita*, stih 869), a relevantni oblik *zvižje* iz čakavskoga pisca Radmana iz 18. st.

⁹¹ Pod tim je naslovom objavljena u *Pisnima*.

⁹² Bratislav Lučin, »Nekoliko prinosa tekstu hrvatskih pjesama Marka Marulića«, *Colloquia Maruliana*, XIII, Split 2004., str. 226 (navodi pjesme prema *Osorsko-hvarskoj* i *Splitskoj pjesmarici*), te u kritičkom izdanju pjesme *Od slavića*, u istom broju časopisa, str. 229–248, to na str. 231 (stihovi 47 i 50).

⁹³ Riječ nije potvrđena ni u AR-u ni u ER-u.

⁹⁴ N. dj. u bilj. 92, str. 227.

⁹⁵ Bez bližeg uvida u grafiju *Osorsko-hvarske pjesmarice* ne možemo biti sigurni ne radi li se i u čitanju grafije *zuišie* kao *zvisje* o grafijsko-interpretativnom problemu, odnosno o grafijskom preklapanju u suglasničkom nizu *s – z – š – ž*, gdje bi s grafem *f* mogao interpretirati i kao *ž*. Ali ako to i ne vrijedi za samu pjesmaricu, najvjerojatnije vrijedi za njezin predložak.

Za *Naslidovan'je* već smo u prethodnom istraživanju⁹⁶ ukazali na dvije nepostojeće riječi uspostavljene na temelju pogrešne interpretacije grafije: *uvruć* umj. *vruć* s graf. *uuruch* (*uu* = *v*) i *manja* umj. *mana* s graf. *magna, magnu*, gdje je grafem *gn* upotrijebljen u glasovnoj vrijednosti *n*.⁹⁷ Ostali primjeri pogrešno uspostavljenih natuknica do kojih je došlo uslijed grafijskoga preklapanja grafema za *ll/* i *n/* obrađeni su u dijelu članka o razrješavanju grafije. Sumnjiv je pridjev *gnji* (potvrđeni oblik: *gnju*) sa značenjem »gnjijući, koji gnjije, koji trune, raspadljiv«. Zatim *gunuti* (potvrđeni oblik: *gunem*) sa značenjem »udaviti se, utonuti, zaglaviti; sunuti, zabiti« izvedenim iz biblijskoga konteksta (»Pomiluj me i oslobodi mene od blata da ne gunem i da nikakor ne budem dobit« – u suvr. prijevodu: »Izvuci me iz blata da ne potonem«, Ps. 68₁₅) najvjerojatnije je pogrešno umj. *ginuti, ginem* s već spominjanom zamjenom slova *i* – *u*, budući da od dva glagola 1. *gunuti* i 2. *gunuti* u AR III nijedan ne odgovara navedenom značenju (a i jedan od njih, onaj u značenju »grnuti, vrvjeti«, s potvrđama iz Barakovića, sumnjiv je iz istoga razloga), dok bi se glagol *ginuti* svojim brojnim podznačenjima dao uklopiti u navedeni kontekst. Imenica *izuljen'je* »iznašašće« s napomenom u zagradi: »možda: *izumljen'je*« sasvim je sigurno *izumljen'je*, do čega je u prijepisu došlo previđanjem title u predlošku. Navedena riječ dolazi u rečenici: *Sinu, ako postaviš mir tvoj človikom s kim*⁹⁸ *po svomu izuljen'ju, nestanovit ćeš biti i nemiran*.⁹⁹ Očito je isti razlog (izostavljanje title za *n*) pojava priložnog lika *tisko*, koji se u rječniku upućuje na pravilno razriješeno *tisk(n)o*, pri čemu je lik *tisko* u tekstu pogrešan, a u rječniku suvišan¹⁰⁰ jer ne odražava jezičnu nego grafijsku pojavu.¹⁰¹ Pogrešna je grafija u predlošku izdanja navela na čitanje *krivo*¹⁰² (u zagradi *črivo* s upitnikom) u značenju »utroba«. Nepotvrđena je imenica *prividina* f. sa značenjem »ono što je predviđeno«, ali može se izvesti od glagola *prividiti* (ikavski lik prema *previdjeti*, a u AR XI s. v. 1. *previdjeti* kaže se: »isto što *predvidjeti*«). Najvjerojatnije se radi o tiskarskoj pogreški u pridjevskoj natuknici *zlamenući* »koji je kao zlamen« budući da se radi o pridjevu postalom od participa prezenta, koji bi od glagola *zlamenati* imao glasiti *zlamenajući*, a od glagola *zlamenovati* – *zlamenujući*. Ako tako ipak piše u rukopisu, najvjerojatnije se radi o prepisivačkoj pogreški, koju je u transkripciji trebalo ispraviti. Itd.

U *Dijaloškim i dramskim tekstovima* takva je nesumnjiva pogreška (uzrokovana već spominjanom zamjenom slova *i* – *u*) osobno ime *Panici* (1x) pored *Panuci*

⁹⁶ Dragica Malić, n. dj. u bilj. 27, str. 30.

⁹⁷ Opširnije o tome u dijelu članka o razrješavanju grafije za suglasnike *ll/* i *n/*.

⁹⁸ Očito pogrešan red riječi umj. *s človikom kim* ili *s kim človikom* (*kim* = kojim, nekim).

⁹⁹ Na str. 140 (Libro III, Glava XLVII). – Lat. Liber III, Caput XLII: *Filii, si ponis pacem tuam cum aliqua persona propter tuum sentire et convivere, instabilis eris et implicatus* (str.141 lat. dodatka).

¹⁰⁰ Vidi AR XVIII s. v. *tjesan* i *tjeskan*.

¹⁰¹ Suglasnički skupovi *skn, stn* u pravilu se pojednostavnjuju ispadanjem srednjega člana, dakle *skn > sn, stn > sn* (npr. *tisno radosno*, a ne *tisko, radosto*).

¹⁰² Vidi: Marijana Horvat, n. dj., tablica grafema na str. 46: *chriuo* umj. *criuo*, uz još nekoliko potvrda za neobičnu/pogrešnu grafiju *ch* = *č*.

(6x) i *Panucij* (10x), zatim *vručac* (1x) s pogrešnim grafemom za $\acute{c}$ ¹⁰³ pored *vručak* (1x), pa *pocvit* s. v. *p(r)ocvitati*, što sam autor rječnika u natuknici ispravlja dodajući *r* u zagradi (radi se o već spominjanom čestom izostavljanju slova *r*), a neovjeren je particip pasivni *primeno* umj. *primljeno* (s. v. *primiti*¹⁰⁴), i dr.

4. ZAKLJUČAK

Ovaj je prilog pokušaj da se ukaže na probleme kojima bi se trebalo pozabaviti u nekim budućim izdanjima Marulićevih hrvatskih djela, a na koje ukazuju rječnici uz njih pridodani u sadašnjim izdanjima SDMM. S jedne se strane radi o nepotpunim uvidima u općenite karakteristike stare hrvatske latinice, kao što je primjerice ona da se posuđenice, i opće i vlastita imena, nastoje zapisati grafijom jezika izvornika (ili posrednika), što nema odraza na njihovu jezičnu realizaciju; ili ona da, bez obzira na novija razdvajanja grafema u suglasničkom nizu *s – z – š – ž*, još i poslije Marulićeva vremena nema spomenikâ u kojima se ti suglasnici ne mogu zapisati jednim te istim grafemom; ili ona da u nekim pisarskim školama postoji grafijsko preklapanje u pisanju suglasnika *ll*, *n/μ* (na što se kao na grafijski a ne jezični problem ozbiljno ukazuje tek posljednjih nekoliko godina) i dr. S druge strane, u pitanju su stvarne, konkretne pisarske i tiskarske pogreške u predlošcima na kojima se temelje transkripcije u SDMM. Naši su priređivači Marulićevih tekstova očito suviše vjerovali njihovim prepisivačima, smećući s uma da u svakom starijem tekstu, bez obzira na to bio on rukopisni ili tiskani, postoji mnoštvo pisarskih/tiskarskih pogrešaka. Neke su od njih posljedica netransparentnosti, tj. nedovoljne čitkosti prepisivanoga predloška, druge naprosto nepažnje, tj. ljudske pogrešivosti. Na taj su način Maruliću pripisane razne nepostojeće, jezično neovjerene, neobjašnjive i neprihvatljive riječi. Usprkos spoznaji da je Marulić zbog stihotvornih razloga često zadirao u jezičnu pravilnost, takve pojedinačne sumnjive primjere (osobito za prozne tekstove) ipak treba prvenstveno promatrati kao moguće pogreške u predlošcima, koje bi najprije trebalo pažljivo razmotriti s obzirom na mogućnost/nemogućnost jezičnog ostvaraja – i ukaže li se valjan razlog – u transkripcijama ispraviti. Tim prije što se uglavnom ne radi o prvotnim prijepisima, te su oni kojima raspolažemo vremenski prilično udaljeni od Marulića. Pritom možemo pretpostaviti da je samom Maruliću vremenski najbliže prvo izdanje *Judite*, pa je ono i najvjerođostojniji pokazatelj Marulićevih jezičnih ostvaraja.

¹⁰³ Vjer. *c* umj. *ch*.

¹⁰⁴ U AR XII s. v. *primiti* dvaput je potvrđen particip *primjen* (*s j < lj*) i jednom *primien* (s poznatom suglasničkom promjenom *ml > mñ*), ali *primen* nije ovjerena tvorba i najvjerođatnije se radi o prepisivačevoj pogreški koju je poželjno u transkripciji ispraviti.

D r a g i c a M a l i ć

FROM DICTIONARY TO TEXT
(IN THE *COLLECTED WORKS OF MARKO MARULIĆ*)

This essay has its point of departure in the recognition of the extraordinary importance of the publishing project entitled the *Collected Works of Marko Marulić*, issued by the Split Writers' Circle, and, given the fact that the Croatian works of Marulić are of particular importance for the Croatian cultural audience, that it is probable that at some time or other the volumes will be reprinted. Accordingly, work should be devoted to making sure that the second edition should be as good as it may be in terms of text, that it should be as close as possible to the original writing of Marulić. This is an attempt in the direction of this approximation. The whole of the editorial work in the *Collected Works* is not called into question – what is at issue are some of the details, but they are often essential for the determination of the subtleness of Marulić's poetic procedures and his use of the standard or literary language; that is, they can draw attention to transcription derivations from the original text of Marulić. And it is these that cannot be unambiguously resolved. The causes for this lie in the variations in the Latin graphy of medieval Croatian, which is a combination of various graphic systems, the consequence in turn of the co-existence of different graphic schools of scribes. Medieval Croatian Latin graphy was thus characterised by two basic features. One of these is its graphic lack of differentiation – there are few phonemes in it that are always recorded only by a single grapheme (either by a single letter or by several), and there are few graphemes that register just a single phoneme. A second essential characteristic is that loanwords from Latin or Italian (and those taken on via these languages) were first written in the original graphies (or in that which the given individual scribe, according to his own knowledge, held to be original), irrespective of the degree of domestication of the given word. Marulić most probably wrote with a single and constant graphic and orthographic system of his own, but for the moment there are no extant Marulić's Croatian autographs, and every transcriber had idiosyncratic graphic and orthographic habits, which would have inevitably intruded into his job as a transcriber. The consequence of this are the various interpretative doubts and hesitations or wrong readings that have no underpinning in the linguistic reality of the time.

In this essay, the author – pursuant to her own insights and current understandings of the features of medieval Latin script – has put forward her observations about the errors that have made their way into given readings (interpretations) of Marulić texts, observed while reading the dictionaries alongside given Croatian works in the *Collected Works of Marko Marulić*. These dictionaries were compiled on the basis of the readings of the editors of the separate volumes, who clearly did not have a full insight into all the characteristics of the medieval Roman script (and the problems to which these characteristics could give rise. The

errors brought out by these dictionaries are, at the least, twofold. One thing is the problems connected with the resolution of the graphies of the individual text (handwritten or printed), while the other is those problems related to clear scribal (transcriptional or printing) errors, which the editors of the text did not notice. To determine many facts, graphic and linguistic, for *Judita*, a very important aid is Moguš's *Dictionary of Marulić's Judita* of 2001, which gives examples and numbers of verses, and hence can be checked out in the first printed edition and in the transcription in the *Collected Works*; however, for other texts, there are no such aids, for the dictionaries added to them give only frequency data and the confirmed morphological forms of the words.

As for the errors that derive from interpretation of graphy some relate to loan words, which are usually written in the original graphy (or close to the original) irrespective of the degree to which it is domiciled. And it is this degree of domiciliation (in phonetics, word formation and morphology) that shows that words written such as *deuotia*, *deuotiun*, *angel*, *angelski*, *uangelie*, *uangelshi*... should be read and hence written in a domiciled version, i.e., *devocija*, *devocijun*, *an'jel*, *an'jelski*, *van'jel'je*, *van'jelski*... And so instead of *Israel*, *israelski*, *Jerusolim/Jerosolim*, *jerusolinski/jerosolinski*, *Esau*, *Mojzes*... the reading should be *Izrael*, *izraelski*, *Jeruzolim/Jerozolim*, *jeruzolinski/jerozolinski*, *Ezav*, *Mojzes*... Then, the initial *h*, occasionally that between vowels as well, often has a zero phonetic value (a graphic manner influenced by Latin graphy), and thus if we read *histina*, *honim*, *himiti*, *humorenje*, *huminie* – *istina*, *onim*, *imiti*, *umoren'je*, *umin'je*, then there is no reason for *humiglien*, *humiglienje*, *humiglienstuo* not to be *umiljen*, *umiljen'je*, *umiljenstvo* (irrespective of the phonetic and semantic similarity with the Lat. *humilis*), and proper nouns such as *Hieronim*, *Hierosolim*... will not be *Hijeronim*, *Hijerosolim* but *Jeronim*, *Jerozolim*... Graphic ambiguity/polysemy also creates problems in interpretation, particular in the consonantal sequence *s – z – š – ž*, graphic overlaps in the marking of the consonants *l/ḷ*, *n/ṇ*, and the consonant *v* and the vowel *u* (for which the common graphemes are *u/v/V*), which is particularly important in the interpretation of the adverbial-prefixal *v/v-*, or *u/u*, the manner of marking *j* and so on. In Marulić's language, on the basis of the prevailing graphy, a reflex *ar* has been determined for syllabic *r*, then individual (or only) examples with *er* in the transcription of a given work need not be rendered as *er* because they derive from the transcriber's differing scribal practice. And so on. Real scribal and printing errors in the models used for the transcription of Marulić's Croatian works are a different kind of problem, for the editors have not noticed them or have trusted the originals, as if they exactly reflected the Marulić autograph or Marulić's language.

In conjunction with a fair amount of dubious examples, which are still in need of close contextual and linguistic consideration, in conjunction with the omission of examples that might be the consequence of contemporary printing errors, as examples of such undoubted errors of fact (irrespective of how they were arrived at) we can quote as the most glaring: among the proper nouns *Karah* instead of *Karan*, *Zamata* instead of *Sarmata* in *Judita*, *Panici* instead of *Panuci(j)* in

Dijaloški i dramski tekstovi, while of ordinary words they are probably *haraš* instead of *harač*, the present participle *tikući*, the hardly intelligible *skanje* in *Pisni*, and *vručac*, *posvit*, *primeno* in *Dijaloški i dramski tekstovi*. The author is a proponent of the view that undoubted errors (in graphy or in fact) should be corrected in transcriptions, and dubious examples that are hard to understand should be researched in all seriousness so that there should be as few unclarities in Marulić's texts as possible.

This study refers to some of the problems that should be dealt with in future transcriptions of Marulić's Croatian works, visible from the accompanying dictionaries in the *Collected Works*. Naturally, these dictionaries are not the only indicators of quandaries encountered by interpreters of Marulić's texts. On the other hand, this study is an attempt to draw attention to the need to set up common viewpoints among editors and associates in the solution of problems that are encountered in the editing of Marulić texts for publication, which should then, in editions such as the *Collected Works of Marko Marulić*, be employed in all the works.